

л. 315.

ОСИП ЛЕВИЦЬКИЙ

ГАЛИЩКА АРМІЯ
НА
ВЕЛИКІЙ УКРАЇНІ

(СПОМИНИ З ЧАСУ ВІД
ЛІПНЯ ДО ГРУДНЯ 1919)

ВІДЕНЬ, 1921

УКРАЇНСЬКІ МЕМУАРИ

ОСИП ЛЕВИЦЬКИЙ

**ГАЛИЦЬКА АРМІЯ
НА
ВЕЛИКІЙ УКРАЇНІ**

**(СПОМИНИ З ЧАСУ ВІД
ЛІПНЯ ДО ГРУДНЯ 1919)**

ВІДЕЛЬ, 1921

Всі права застерігається.

З друкарні Г. Енгель і Син, Віденсь II.

Від Видавництва.

Печатаючи ці спомини Осипа Левицького, сотника Галицької Армії, звертаємо увагу української суспільності на це, що вони являються немов другим боком медалі, вирізьбленої споминами Дра Осипа Назарука п. з. „Рік на Великій Україні.“

Як у споминах п. Назарука головна увага присвячена політичним відносинам і характеристикам, а на військові тільки тут і там кинено одну або другу смугу світла (оскільки це було потрібне для освітлення політичних відносин), — так у цих споминах якраз навпаки: життя й трагедія Українського Війська з Галичини займає головно увагу автора, а на політику він тільки тут і там озирається, як на джерело нещастя, що падуть на військо.

З цих споминів українська суспільність вперше довідається про те, як скоро галицьке військо виробленим в Галичині способом праці між народом трафило до душі народньої маси

також на Великій Україні. Це дає нам Галичанам не тільки внутрішню сatisфакцію, але й обовязок іти туди, на землі Великої України, щоби піднести в них національну свідомість бодай до галицької висоти. З другого знов боку це дає всім Українцям міцні аргументи перед світом на те, що тільки українська влада й українська армія може трівало успокоїти український народ. Ці місця споминів, які представляють довіря народніх мас до галицької армії й влади, повинні наші місії й публіцисти за кордоном як найскорше помістити в чужій пресі з відповідними коментарями й перспективами — та поти їх повторяти чужій публіці на всі лади, аж поки не переконаємо чужу опінію, що це правда, з якої треба витягнути консеквенції в ім'я трівалого мира Европи.

Таким чином українська суспільність, дякуючи скорій праці галицьких працьовників, вже тепер може собі виробити погляд на відносини Великої України і на працю та долю Галичан, яких туди загнала воєнна хуртовина. Ждемо ще тільки докладних і ясних споминів тих Галичан, що видержали ще довше на Великій Україні і навіть перейшли зі збросю за Дніпро. Спомини їх малиб спеціальний інтерес для

української суспільності й історії, бо Лівобережна Україна (в порівнанні з Правобережною) має розмірно мало місцевостей і діячів, звязаних з національною історією українського народу.

Вся ця мемуарна праця Галичан важна не тільки сама собою. Хто знає, чи ще більша вага її не полягатиме на тім, що вона спонукає може наших наддніпрянських братів зі свого боку і в своїм світлі представити докладно великі події, які переживає наше покоління.

ooo

I.

Як дбало Придніпрянське Правительство про Галицьку Армію.

Ніколи не забуду хвилі переходу Галицької Армії на територію Великої України. Відділ, з яким я, як „аліквідований“ пачальник Окр. Доповняючої Команди Бережани, їхав (Команда Етапу III. Корпуса), — переходитив річку Збруч ранком дня 17. липня 1919 р.

За нами дими та мрака, — перед нами зза горбків шідіймалося розкішне, чисте сонце.

Неймовірні верениці обозів, у яких перемішалися всі барви та мабуть і всі роди галицьких доморослих живучих істот від чоловіка до курки, струєю просувалися між горбками. Старі люди, жінки плакали, прощаючися може й на все з рідною землицею. Хлопці співали... Вони співали і в радості і в хвилі болю та страждання. Тепер співом заглушити хотіли біль, що гриз серце.

Тужливою мельодією зазвучала десь гармонія і втихла... За нами мрака... За нами і слози та горювання наших жінок та дітей, — за нами вже бідна та любовю баґата рідна землиця...

Та перед нами сонце і надія...

„На Україну велику . . .“ гомонить пісня. Молодий стрільчик, що іде біля моєго возу, так і переливається весь у пісню. Він ні не чує, ні не видить нічого . . .

Мені чомусь захотілося з ним говорити. Як то...? Мені з болю рветься усяка думка — а він роходиться у пісні. Не вже ж не однакова наша доля?

„Щож“, каже, „плакати я не буду. Хай вороги плачуть. Або то стільки світу, що у вікні? Ми на Україні через зиму, а на весну вернемо домів. І знов сівати будемо над Збручем. Ну, а тепер: ліпший хорунжий як мертвий генерал. Як не можна там, то зачнено звідси.“

Так ішла Галицька Армія на Україну. Хто з співом, хто з плачем — та всі з одпою надією.

Усе, що прийшлося пережити цій армії на Україні за час від переходу за Збруч до її трагічних переживань весною 1920 р., це низка подій, які не сміють в історії пройти безслідно. Хотьби тільки з огляду чисто научного. У цей період змагання за долю українського народу виявлено було стільки праці, терпеливості та посвяти, що через них наше місце в історії визвольної боротьби побіч Сербів, які, що правда, із за відмінної чим у нас, а сприяючої їм політичної консталіції та і завдяки своєму доцільному політичному проводови, узysкали за свій героїзм і зedнання усього свого народу. Оцінювати наші політичні промахи

я не беруся, хотіби і тому, що на цім фаху не розуміюся, — зрештою я, що брав участь в подіях як жовнір, не мав змоги основно інформуватися про загальний хід та усі тайники політики. Як що я декуди і зачіплю яке політичне питання, то тільки індівідуально та беручи на суджю здоровий, „хлопський“ розум, або так, як воно представлялося і багатьом таким самим жовнірам, як я.

Під час переходу Галицької Армії на Україну (16.—19.VII. 1919) усі територія Правительства Директорії УНР. була в області Збруч—Смотрич і дещо трохи (кількадесят верстов) від Смотрича на схід, а від Камянця Подільського на північ. Вона, що правда, вистарчала, щоби примістити в собі придніпрянське військо, та була за мала на приміщення дев'ятъдесятьтисячної Галицької Армії з усім її матеріалом, заведеннями і т. і.

Мимо того, що очевидною була пекуча потреба довшого відпочинку для умученої Галицької Армії, яка сім місяців без віддиху стояла на фронті проти Поляків серед тяжких матеріальних умовиц, треба було перш усього думати про це, щоб поширити теритерію та зискати в боротьбі з більшевиками область, у якій можнаби було спокійно привести до ладу армію як духово, так, що важніше, і під оглядом одягу та обуви. Бож більше чим половина Галицької Армії (як стрілецтво так і

старшини) не мала ні шацтв, ні білля, ні обуви, ні конечних для необхідного життя приборів, як пр. коців чи палаток.

Отже розвинулися корпуси з форми похідної в боєву і почали наступ. Та замість поширювати свою область в головному напрямкови на Одесу, щоб створити тут базу осмотрення армії та звязку зі світом, — поведено наступ в напрямі на Київ, — іншими словами, почато лізти в мішок. Мені добре звісно, що провід Галицької Армії (ген. чет. Віктор Курманович, генерал-квартирмайстер Штабу Головного Отамана, ген. чет. Мирон Тарнавський, начальний вожд Галицької Армії, підполковник Долежаль, начальник Військової Канцелярії Диктатора та полковник Шаманек,*) начальник Штабу Галицької Армії) заступав, опираючися на узасаднених та льогічних основах, офензиву на Одесу (можливо, що за мало рішучо!); побідила однак воля та наказ Гол. Отамана С. Петлюри.

Київ не то що загальній справі, а зокрема Галицькій Армії матеріально нічого не дав, але духовно її зломив.

Замість думати про фанфари, паради та вїзи, — корисніше і доцільніше було тоді придивитися до кладно станови стрілецтва, яке обідране, босе та голе, не оцінюючи належно закулісовых мотивів в столиці над Смотрича, з останніх сил дерлося на подвиги.

*) Сам мені про це говорив.

Оттак уже під час розпочаття наступу на Київ приходилося і проводови Галицької Армії і самій Галицькій Армії не в однім розчаровуватися. Чисте сонце, що стрічало нас ранком над Збручем, почало затягатися хмаринками, спершу незначними, дрібними, невідрядними...

Як що дійсно існував у Придніпрянського Правительства щирий та незломний намір зберегти за всяку ціну Галицьку Армію, що в дійсності становила і ціле майно народа і цілу запоруку будучності, — то першим ділом та старанням його мало бути матеріальне осмотрення цієї армії та заходи для охорони її перед недугами її зими. Бо Галицька Армія це не була кількатисячна горстка повстанців, що могли розвійтися на „зимівники“ (як що їм було за зимо або не хотілося воювати!) і там у своїй хаті ждати тепла, божого сонічка та охоти помоцюватись,* — а була це дев'ятьдесятисячна маса, над якої проживленням та заосмотренням треба було трохи головою попрацювати. А вже хиба, думаю, ніхто з т.зв. міродайних чинників не міг і припустити, що зі здобуттям Київа скінчиться кампанія ще перед наступленням зими.

Навіть мій стрільчик над Збруча не уво-

*) Такий загальний характер мала армія придніпрянська...
Не хочу цих ніяк підкривати її заслуг. Невинні в цім члени армії — а провід та організація.

див себе такою надією. Роздумую над другою можливістю: Придніпрянський Уряд мав добрий і поважний намір супроти Галицької Армії, та не мав сили для переведення наміру. Мимоволі приходиться запитати: Чи не за велика воно ціна, десятки тисяч трагічно погиблих людей, за те тільки, що „міністерських крісел“ держалися безсильно, не розуміючи своєго державного завдання ні ваги хвилі, панове? Сильніших на цілій Україні не було?...

Вкінци сходить думка і на трету, відповідачу найбільше дійсності, можливість: ні доброго наміру, ні сили...

Представлю коротко матеріальні відносини, серед яких опинилася Галицька Армія на Україні та події, які систематично вели цю армію до катастрофи.

При переході Галицької Армії за Збруч зібралось придніпрянське правительство (президентом ради міністрів був тоді Мартос, він був ще і „міністром“ фінансів) та між іншим порішило видавати з державного скарбу Галицькій Армії по триста міліонів карбованців в місяць на потреби удержання цієї армії та на пристарання потрібного для неї одягу й обуви. Складів та майстерень, звідкиб можна було згадане побирати, розуміється, не було, — значить оставала покищо тільки дорога купна. Здавалося, що рішення було поважне і ним поставлено основу під заоштремлення Галицької Армії, фундамент під її існування.

Розчарування настушило дуже скоро, уже протягом пайблищих місяців. В серпні 1919 виплачено Начальній Інтендантурі Галицької Армії ратами тільки стодвайцять, а в вересні вісімдесят міліонів карбованців. Ставало ясним, що матеріальна підмога уряду для Галицької Армії це тільки по кожусі тепле слово...

Головний Інтендант Галицької Армії, до якого, розуміється, зверталися всі команди та установи за грішми, був під цю пору певно найбільше нещасливим чоловіком у світі. Він безустанно ходив та їздив до прем'єра — міністра фінансів, вистоював днями по „міністерських“ передпокоях, торгувався з „міністром“, просив, благав, ганьбив, сварився, а вкінці, як усі інші методи заводили, прямо говорив „грубости“. І це вкінці кінців деколи і помагало (*argumentum ad hominem!*) і деколи удалося йому виторгувати бодай частинку з того, що належалося.

Однокою дійсно реальною основою осмотрення Галицької Армії, яка мабуть нехотячи припала Галицькій Армії з ласки Уряду, було збіже. Призначено іменно для цеї армії частину збору збіжа з поміщицьких ґрунтів з тим, що Галицька Армія власними силами цей збір переведе. Етапні установи армії взялися з повним розумінням ваги переведення як найкращого збору до праці. Галицький стрілець відложив кріс, взявся за

серп і показав, що обома однаково вміє робити. Потверено окремі відділи та при помочі населення зібрано в жнива та замагазинованоколо 700.000 пудів усякого зерна, що на весь стан армії мало вистарчити на більше чим вісім місяців. При зборі збіжа та його складанню поводилися декуди придніпрянські цивільні уряди так, що приходило навіть іноді до неприємних, рукопашних переговорів. Ці панове відносилися до армії та її заходів прямо ворожо та стояли на очевидній ставовищі, що Галицька Армія збирає це збіже на те, щоб вони мали чим жити та на чим дороблюватися. Противно сільському населенню не тільки що з своєго боку помогало збирати збіжжа, але ще його й охоронювало перед апетитом цивільних урядів.

Дальшу основу матеріального існування Галицької Армії в пору, як остаточно завела господарка правительства, а з нею і його поміч для Галицької Армії, становив цукор.

Галицька Армія зайняла під час наступу як добичу великі кількості цукру по цукроварнях, як пр. в Барі, Йолтушкові, Гнівані, Красилові, Северинівці і т. д., почасти уже навагонованого та приготовленого більшевиками до вивозу, почасти ще в складах фабрик.

Цей цукор став в очах Придніпрянського Уряду сіллю. Протягом трох місяців (серпень—жовтень 1919)

пускав він в хід усі способи, якими міркував довести до відіbrання цього цукру Галицької Армії. В канцелярії Начальної Команди Галицької Армії лежали цілыми звоями акти, що відносилися до „цукрової“ справи. Були там обіцянки, правничі виводи та докази, жалі, грозьби, накази Гол. Отамана з загрозою поставлення перед суд і т. и. Почалася широка кампанія Придніпрянського Уряду, з окрема „міністра фінансів“ преміера Мартоса аж до дрібних управ усакого рода постачань проти Інтендантури Галицької Армії та Начальної Команди з ціллю забрати в свої руки всі джерела матеріальної аsekурації Галицької Армії, щоб опісля видавати (або не видавати!) все „на порції“ та цим способом привязати на мотузок до своєї ноги це *enfant terrible*. Одночасно з цим можна було частіше почути з Камянеця опінію, що Галицька Армія це грабіжники, що руйнують усякі основи „будування держави“, наволоч, що прийшла накормитися славними, смачними українськими колачами і т. д.

Н. К. Г. А. та Інтендантура Галицької Армії (спершу отаман-інтендант Кадайський, опісля сотн. Др. Ілько Цьокан) витревало здергували напір з Камянеця в справі видачі цукру і отся якраз відпорність відсунула бодай на один місяць катастрофу, в яку валилася армія. Як з одної сторони твердив придніпрянський уряд, що цей цукор власність державна та по-

вчинен перейти в заряд міністерства фінансів, — так з другої сторони стояла Начальна Команда на становищі, що, як тільки дістане від уряду відповідне грошеве заосмотрення армії на будуче, вона готова пукор, що є на складах по цукроварнях (незахоплений в вагонах, — бо це безсумнівна добич війська!) віддати в розпорядимість Урядови. Та Уряд припускає, що вдастися штука і без грошевого осмотрення армії і без гарантій...

В критичних місяцях (вересень—жовтень), коли грошева допомога з Камянця цілковито завела, куповано за цей пукор мясо та солому для лічниць і відділів, сіно для коний, плачено ним за виріб обуви, за кожухи, вишлачувано ним льони та побори стрільцям і старшинам і т. д.

Поцри пукор здобули галицькі війська (м. и. П. корпус в Козятині) більшу кількість вагонів соли, якої часть розділено між усі корпуси та відступлено і придніпрянськам військам, — а части збережено як гріш на люту годину.

Крім справи цукру хвилювало отже, розуміється, Придніпрянський Уряд і справа соли і справа мішків з цукроварень, скіри та всякої іншої всячини, яку Галицька Армія в своїй самообороні та в конечності самопомочі займала.

В реквіровані приміром по цукроварнях мішки

збирано та складано молочене збіжжа, — з них роблено теж сінники для лічниць і... білля.

Тому, що ніхто з тих, до кого це належало, не дбав про загальне осмотрення армії в обуву, а стрілецтво Галицької Армії було буквально босе, приневолена була Інтендатура Галицької Армії заняти між інчим і гарварні скіри, передовсім в Бердичеві та околиці і з найденої там або опісля виправленої скіри у власнім заряді виготовлювати обув. Брак твердої скіри спиняв виріб обуви на широкий масштаб, все ж таки за два з половиною місяці вигроблено в фабриці обувні „Яструб“ у Вінниці та в детайлічних майстернях більше чим 30.000 пар черевиків для Галицької Армії. Потіхи з них, що правда, довгої не було тому, що ізза лихоти матеріалу та ниток вони в мокрій погоді довше місяця не видержували; все ж таки ними обуто бодай на час тих стрільців, що були цілковито босі та з цеї причини наражені були на перестуду й хоробу.

✓ Перший раз на Україні довелося мені після дванадцятирічної військової та воєнної практики видіти на стійці узброєного стрільця, який повнив службу босий, або видіти вістового, що опоясаній ременем з штиком перебігав з урядовими письмами босаком по кам'яних хідниках — і це в вересні-жовтні, тоді як лічниці були вже повні хорих на повортний і пятнистий тиф.

Щож говорити про обідрані однострої (по майстернях Галицької Армії викравувано з відкинених лахміть здоровші кусники, латано ними, а навіть зашивано з них „нові“ одяги), про цілковиту недостачу плащів або коців... У фабриці сукна в Дунаївцях лежали в заряді Придніпрянців довго звої сукна, якими, як не помилляєся, можна було зодягнути половину Галицької Армії, лежали й опісля так кудись і поділися...

Матеріальне положення армії тривожило незвичайно Начальну Команду Галицької Армії. Вже від серпня почала вона у своїх безустанних, вичерпуючих звітах до Штабу Гол. Отамана та його канцелярії (я сам читав п'ять таких звітів) представляти трагічний стан армії під оглядом осмотрення біллям, лікамп та лікарями особливо супроти чим раз більше поширюючоїся пошести поворотного та пятнистого тифу, невідповідаючої дійсним потребам армії грошової дотації, о яку треба було жебрати цілими тижнями і т. д.; — вона остерігала поважно перед катастрофою, яка при дальшій пасивності правительства наїдальше до двох-трьох місяців наступити мусить.

Яка доля постигала ці дійсно реальні та правдиві звіти, мені, розуміється, незвісно. Та не приходило на них ні з придніпрянського уряду ні від Диктатури (Західної Области УНР.) ні відповіда ні якої небудь заради.

На маргінесі: Галицька Армія не мала навіть щастя огляdatи серед себе ні одного з „панів міністрів“, що керували долею цеї армії, які при нагоді своїх відвідин могли і говорити з старшинами та стрільцями і на місци провірити правдивість усіх докладів Начальної Команди Галицької Армії. Усякі французькі, німецькі, чи які хочете президенти та міністри свого часу під час світової війни ані не боялися ані не пуралися фронту та армії, а беззинно їздили, гляділи і не одному запобігали. Та в нас не то. Ми демократи. Не любимо ми таких парад (в Київі то що інше, — та і вона не вдалася!), не любимо ми стріч, бесід. Усьому ми віримо, — або не віримо — але найкраще *par distance* от так з Камянця принайменче...

На закид, що були прецінь такі міністри чи члени Директорії, які були серед придніпрянської армії, спітати лише хочу: а чи ж Галицька Армія не була українською? Не за долю українського народу вона лила кров та знемогала — конала під пошестями?

Скаже ще може хто, що відвідини тих панів не поліпшили були положення тому, що взагалі не було зможи його поставити на ноги... Поляшу чисто ідеальну сторону значіння такої поїздки та спитаю: як що знато та було переконаним придніпрянське правительство про неможливість помочі та заради, — то чи через дальнє протягання справи з дня на день (технічний вираз:

„Фушеровання“) серед таких страшних обставин, через обманювання себе самого і народу надію на симпатію та поміч антанських представників і місій (цікаво, в якім театрі зичили ці місії свої „мундури“ — мабуть таки у Львові!) могло взяти на свою совість тисячі і тисячі синів народу, що погинули на воюючій соломі в так званих „лічницях“, — і тисячі вдів і сиріт, що ждуть і довго ждати муть повороту своїх мужів та батьків?

У дальші, а може і властиві причини, чому ніхто з міродатних правителів (крім Отамана Петлюри) не показався на фронті Галицької Армії, я входити не буду. Положення в Камянці під час, про який бесіда, висвітлив з політичного боку вичерпуючи Др. Назарук в своїх мемуарах „Рік на Великій Україні“ (видання „Українського Прапору“ 1920). Я торкнувся цього питання тільки тому, що знаю, як сильно воно в своєму часі і дивувало і хвилювало армію.

Та не хочу бути несправедливим. Мушу згадати тут про одиноко видимі заходи придніпрянського уряду для поліпшення матеріального стану армії.

Проявилися вони в вересні—жовтні 1919 в наказах про реквізіцію білля, одягу й обуви, в уладженню „тижнів козака.“

Я розумію: Уряд не міг числiti на це, щоб реквізіція чи збірка або „тиждень“ змогли дати стільки

матеріялу, щоб він міг покрити недостачі армії, — а що власними продуманими стараннями не вмів цей Уряд дати собі ради з запотребованням величезної, як на таємні поняття, армії, зашеплював до патріотичного почування населення та хотів ним залатати дірку знова на кілька днів або тижнів.

Тягар такої реквізиції чи збірки поносило майже виключно місто та містечко, де були військові відділи й уряди. Село по найбільшій частині участі в цій акції не брало, бо або не хотіло або не було відважного, хтоби до нього в таким газивом приступив. За теж по містах перейшла ця реквізиція прямо в манію: реквіровано спершу „з уряду“, значить—офіціяльно, вкінчи почали реквірувати всі, хто мав охоту: надужиттям та жалобам не було кінця.

Офіціяльний вислід був, розуміється, в порівнанню до запотребовання смішний.

В першій половині жовтня уладжено по всій області армії т. зв. „тиждень українського козака.“ Збирано по вулицях датки, ігорні клуби обложені окремим податком, театр давав вистави, віддаючи весь дохід на цю ціль і т. д. У Вінниці зібрано за тиждень більше чим 300.000 гривень, причім з певністю більше чим одну трету становили датки старшин і стрільців Галицької Армії. Був тут окремий повітовий комітет, в склад якого входили представники влади, цивільного

населення і один представник від війська. Тому, що саме тоді галицька Інтендантура цілковито вийшла з грошей, а треба їх було для винницьких військових лічниць, переповнених хорими, звернулася Начальна Команда Галицької Армії до згаданого комітету з просьбою, передати зібрану суму в розпорядимість Інтендатури. Комітет відмовив, твердячи, що після наказу, виданого з Камянця, розпоряджує цими грішми Центральний Губерніяльний Комітет в Камянці. Начальна Команда звернулася тоді з аналогічною просьбою до Центрального Комітету та звідти взагалі ніяка відповідь не прийшла. Чи Центральний Комітет мав ще час в виду тодішніх подій розпорядитися тими грішми та яка взагалі дальша судьба цеї і тим подібних збріок, мені невідомо.

Та уже сам факт, що Начальна Команда Галицької Армії приневолена була жебрати по комітетах милостині на те, щоб заспокоїти вимоги хорих по лічницях, — говорить за себе.

І це діялося в той час, коли правительство кидало грубі міліони на заграничні місії та представництва мало що не в Урагваю або Перу, які за ці гроші благоденствували та ще й дото пер не знають, на що їх властиво вислано; тоді, як уряд з легким сердем і великим жестом асигнував другі міліони ріжним пройдисвітам — т. зв. отаманам на творення нових полків, які

ще і дотепер не сформувалися; як треті міліони роздавано щедро на партійні ціли, часописи та свистки, що обкідуючи усіх і вся грязю, „скріплювали державний організм“.... Ба ще і лишилося стільки золота та дорогоцінних „депозитів“, що здоровенна пайка припала і денікінцям, які в Проскурові захопили цілі вагони „скарбу“....

Близькими датами мігби у цьому згляді поділитися з суспільністю „міністер фінансів“ н. Мартос, який, як зачуваю, працює саме над цим білянсом та чомусь не уміє дати кінцевого звіту зі своєї діяльності та народних грошей....

Для доповнення картини ще лиш представлю санітарні відносини, серед яких находилася Галицька Армія від місяця серпня 1919 р.

Далеко влучнійше можна б називати ці відносини асанітарними і то в повному значенню цього слова. Європеець, що привик при кожнім болю голови чи недиспозиції жолудка найти в пайкоротому часі відповідного лікаря та лік на свою недугу, мусівби був там марно згинути на сам вид усього того, що діялося.

Усякому інтелігентному чоловікови, який читав часописи та бодай трохи цікавився санітарною статистикою області, у якій пробували українські війська осеню 1919 р., мусіло бути звісним, що у по-

дільській та волинській губерніях рік річно від пяťох літ хорувало на пятнистий тиф пересічно 10.000 людей; дальше, що період пошести починається під осінь і триває майже до літа, причім кульмінація припадає на місяці грудень-лютий; вкінці, що поширюванню пошести, яку розносять волі, особливо сприяє нечистота (недостача білля, мила, бань та купалень) — а смертність залежить у переважній часті від того, чи є лічиці, ліки, чи є лікарська поміч та все те, чого для удержання хорих потрібно.

Ясно, що армія для поширювання цеї пошести, як і взагалі кожної, — особливо диспонована; раз тому, що по відділах гуртується в кущі багато людей, по друге і для того, що жовнір, який стоїть н. пр. на фронті, не все має час та зможу дбати про чистоту свого тіла й одежі. Щож донерва диспозиція Галицької Армії....

Тут не то стрільці, але і багато старшин мало одну пару білля. Прали ратами, або вперед від голови, а потім те від ніг або на відворот, — а скільки взагалі не прало?....

Дальше усposіблення до хороби випливало з великого фізичного умучення та духового пригноблення.

Подібно як з пятнистим тифом виглядає справа і з тифом поворотним (recurrens), який десяткував армію ще перед пятнистим або вже і разом з ним. Люди босі,

без плащів, без охорони перед дощами та стужею, западали в цю хоробу тисячами.

Не треба було бути ні лікарем-фахівцем ні пророком, щоб можна було передвидіти з усею певністю, яка грізна небезпека насувається на армію. Не пообітати про середники охоронні чи про ліки та пустити діло на ласку судьби, злачило пособлювати пошестям, значило кидати в загибіль тисячі людей...

Міродатним чинником у справах санітарних взагалі був, розуміється, „міністер здоровля“ у дальшім порядку рада міністрів, у якої компетенції лежало прияти супроти страшної небезпеки зразу і в як найбільшім розмірі усі міри охорони. Санітарний Шеф Галицької Армії (за весь час пробування Галицької Армії на Великій Україні до січня 1920 р. був ним полковник-лікар Др. Андрій Бурачинський) мав бути лише, що так скажу, референтом та виконавцем заряджень найвищої санітарної влади відносно Галицької Армії.

Згодом, коли на фахові реферати полк. лікаря Дра Бурачинського, що передвижуval страшне нещастя та алярмував про скору і як найдальше ідучу поміч, з сторони Придніпрянського Уряду не придумано ніякої заради, мусіло серед Армії угрутоватися переконання, що міністер здоровля Одріна*) такий сам фаховець, як

*) Заглузувала судьба цим, що і його не минула пошест...

Помер в жовтні 1919 р. в Камянці на пятнистий тиф.

міністер фінансів Мартос, та що звідти Галицькій Армії помочі не ждати. Отже і тут самопоміч.

. Коли ж дійсно, як з представленого видно, на кождім кроці та при кождій і найменчій річи тручали Галицьку Армію на самопоміч, то так і насувається цікаве питання, що робили ті панове і ті політичні групи, що їх випхали „в люди“, — на становищі, за яке відповідальні перед Богом і народом?

А вже ж на примітивну державну роботу, хочби тільки виключно на те, щоб врятувати останнє майно націона — армію, — на це могло хиба здобутися стільки голов.

Та правда... Я забув. Є ще примітивніший спосіб „будови держави“. Це лайка, очорнювання, підозрівання в контрреволюційних тенденціях, напади і т.д., від яких обмерзіння брало кожного жовніра, що читав пр. „Боротьбу“* або інші плоди камянецьких пасемних лицарів інера.

Доходило ж до того, що „Боротьба“ давала до прилюдного відома та по своїому коментувала таємні військові прикази Начальної Команди Галицької Армії,

* Орган „міністрів“ О. Безналка та С. Вітика. Перший, учитель в Буковині, був міністром праці (не дивно, що ніякої праці не було), другий був міністром для Галичини при Придніпрянськім Уряді; уся праця цего міністерства зводилася на заходи для зліквідація Галицького Уряду, Диктатури.

хотячи цим її здискредитувати, а саму Галицьку Армію розложить.

Самопоміч в справах санітарних це річ трохи тяжша від самопомочі в інших матеріальних відношеннях. Передовсім ліків як неосальварсан, камфора, йод, опіум не було ніяк зможи добути на Україні у такій кількості, яка вистарчилаб для лічення великої маси хорих. Полк. лікар Др. Бурачинський шукав за неосальварсаном, як то говорять, „зі свічкою“. Не найшовши, подав звіт до міністерства здоровля. На це прийшла по деякім часі відповідь цього міністерства, що скарги, бач, неоправдані, бо сальварсан є і то в... Камянци. По перше, як перевонався Сан. Шеф, в Камянци можна його дійсно було дістати та лише в чорній торговлі і то по однокими дозами в незначній кількості, — під час коли тоді (вересень 1919) хорі на поворотний тиф числилися вже на тисячі, а міністерство здоровля мало про численний стан хорих Галицької Армії докладні звіти. По друге, чисто формальне: як що Міністерство здоровля чи головна Санітарна Управа твердила, що лік можна дістати, то чи не коротше та доцільніше було, за той час як писалося відповідь, закупити його та розіслати в розпорядимість лічниць тим більше, що лік мав бути „під носом“? А як що була змога гандлярам дістати ліку для чорної торговлі (спекуляції), то чому не було змоги добути

легальному правительству держави, що стояла у добрих відносинах до Польщі, Румунії і т. д. (де удержувала свої грубо платні посольства та місії), потрібних ліків хочби із краю світа, добути їх вчасно та в пору?

Та ба, коли ця Галицька Армія була, здається, для Придніпрянського Уряду „каменем преткновенія“ в його дальших політичних комбінаціях. Тільки видима запорука, що це *enfant terrible* на все зробиться непкідливим, могла бути одночасно і запорукою свободіної політичної господарки цего уряду. Хиба як дивитися на справу ліків, цукру, грошей, обуви та якого не булоб заосмотрення з цеї перспективи — то стане, можливо, ясним, чому ця армія при цілім богацтві землі та при міліонах, що без вину друкувалися в Камянці та прилітали літаками з Німеччини, була допроваджена над саму пропасть.

Те, що удаєся добути Санітарному Шефові Галицької Армії та окремим військовим лікарям по аптиках у власній області або закупити за пукор чи гроші через Могилів, було безумовно за мало, щоби можна ним обділити усі лічниці при сумаричнім стані поверх пятнайцять тисяч хорих в вересні 1919 або поверх двайцять п'ять тисяч хорих в жовтні 1919. Тут треба було скорої, широко зорганізованої та доцільно проведеної помочі як внутрі області так ще більше із вії, а про-

вести її не мала ніяким способом зможи Начальна Команда Галицької Армії.

Другим чинником, який мав велике значення в боротьбі проти поширення пошестей, а передовсім для зменшення смертності захорівших, — були лічниці.

У вересні-жовтні 1919 р. було в Галицькій Армії на загал вісім військових лічниць з тим, що існували ще „лічниці“ майже в кождім місці постою всякої фронтової чи етапної частини та команди. Вже в серпні кинулися між армією оба тифи: поворотний і в початковій стадії пятнистий. Тому, що тоді ще справа лічниць із за браку засобів та помочі відповідних чинників в роді ріжних „квартирних управ“, від яких залежала достава дерева, дощок, скла та іншого матеріалу, потрібного для підправи понищених, де куди прямо з демольованих приміщень, находилася у повнім занедбанню, ратувалися частини по своєму. Коли хто захорів, то приміщувано його звичайно спершу при обозі. При зміні постою везено цих хорих з собою на возах: обози виглядали як які санітарні кольони. Ходили біля хорих товариші, лікарську поміч уділювали там, де не було лікаря, полеві духовники, ветеринарі, аптекарі та старшини, які присвятивши себе цій праці, з часом узискували велику практику. Хазяї на селі давали приют таким хорим, відносилися до них зичливо, радо давали даром молоко, хліб, яйця і т. і., одним словом поводилися гарно та

приязно. Інакше було з хорими на п'яtnистий тиф. Небезпека поширення пошести та обставина, що захорівших на него було по частинах чим раз більше, спонукували командантів частин віддавати їх до корпусних чи запасних лічниць.

В більшій частині цих лічниць відносини були страшні. Переповнення було величезне: лічниця обчислена на кількасот хорих, мусіла помістити їх тисячу або дві і більше. Наслідком цього переповнення та напливу все свіжих хорих не могло бути навіть думки про обділення всіх хворих такою вигодою як ліжка чи сінники. Вкіяци і чиста солома належала до комфорту... Вправді вироблювано у „власнім заряді“ ліжка та із за недостачі дощок і іншого матеріалу для їх виробу продукція їх була невзначна вкінці так, що, як хворівались в лічниці масою, заперестано це безвиглядне діло. Подібно було і з сінниками, що їх роблено з „пукрових“ мішків. Про білля, щоб можна хорого перебрати та очистити з вошій, не могло бути, розуміється, і бесіди.

Були і часи, коли недоставало лічницям і харчів, а навіть соломи, щоб змінювати підстілку під хорими.

Цілими днями не мали деякі лічниці мяса: хворі одержували тоді у наїліпшому випадку фасолю та капусту, розуміється і ті, що лежали в тяжкій горячці. Причиною цього нечуваного положення було це, що

лічниці або не мали ніяких грошей або коли мали їх дещо то не хотів їм їх цікто приймати. Так звані „аеропляни“ або „газети“ (державні кредитові білети, друковані в Камяпці) відмовлялися селяни та купці рішучо брати а цими нотами виплачувано Галицькій Армії її дотацію (розуміється, о скільки її взагалі виплачувало!).

„Міністерство фінансів“, а з окрема цілій Уряд настільки не доріс до своєго завдання, що не зумів навіть управляти цеї найважнішої державної справи, справи гроша, — настільки не мав авторитету та сили, щоби заборонити своїм горожанам похідуватися та помітувати державним грошем, що його випускала найвища державна влада. Вкінці дійшло до цого, що воно стало особистою справою купця та торговця, які він хоче приймати гроші. Одним не подобалися „аеропляни“,¹⁾ другим „Хмельницькі“,²⁾ третим „лопатки“,³⁾ и-

1) Державні кредитові білети 1000, 500, 200, 100 і 50 гривень — у ріжних красках; названі „аероплянами“ набути із за своєї величини або крил, які повставали в боку по відрізанню процентових купонів, „газетами“ називано їх із за величини як із за того, що відворотна сторона білету була ціла дрібно задрукована „параграфами.“

2) 100 карб. з відтисненим портретом Б. Хмельницького.

3) 50 карб. усіх видань: київського, одеського, значить Центральної Ради, Гетьманського Уряду, більшевиків та денікінців... На рисунку козак, що оперся на лопату.

шим „акції“,⁴⁾ „красненські“⁵⁾ чи „купони...“⁶⁾ і купуючий горожанин виставлений був на муку за свій власний, гірко запрацьований гріш або виплачений йому державною касою... Не забуду одного моменту, який найкраще ілюструє все, що я сказав про „державні гроши“... Зявляється перед мною один з урядовців, які були заняті у моєму відділі, і зі слезами в очах каже так: „Прошу вашої помочі. Я зголодований, маю гроши, а не маю змоги купити собі ні хліба ні сала ні віякої їди.“ Витягає з кишень чотири ноти по 250 карбованців („акції“), отже тисячу карбованців, які виплачено йому як побори за два місяці, хоче мені їх передати та в мить запалуються його очі і він

⁴⁾ 250 карб. Рисунок обведений вінцем з акції. Цих загально не хотів ніхто приймати тому, що воно були биті в Камянці тодішнім урядом, пущені ним в обіг, але офіційно ніде не проголошенні державним банкнотом. Характеристичне!

⁵⁾ 10 карб. червоної (по російськи: красної) краски. З серією та числом в низу: видання більшевицьке, з числом по лівому боці: видання легальне.

⁶⁾ Відтинки від „аеропланів“, вартості залежної від білету, від якого відтяті, пр. від 1000 гр. — купон 18 гривень, від 25 гр.—90 шагів.

Попри згадані „сорти“ було ще в ході кільканадцять інших родів грошей царських, думських, українських дрібняків (шагові марки), французько-російських купонів і т. д. Для збирачів незвичайно широке та поплатне поле!

починає гроші дерти. Я вирвав їому їх з рук та він таки одну вспів вже подерти. Цей інцидент характеристичний для оцінки тодішніх фінансових відносин.*)

Недоставало лічницям і дров. Та воно при всім представленим не велике диво. Бож тих самих дров недоставало і залишниці, цему „альфа“ всякої культурної роботи.

Частину вини, особливо відносно заосмотрення лічниць дровами та соломою в цей час, як їх можна було ще дістати, поносить і сама Галицька Армія. Партикулярна, егоїстична господарка корпусів та бригад (і низших частин) відбивалася гірко на загалі. І тоді приходилося прямо молити який корпус чи бригаду, щоб дав підвод свого обозу для достави соломи чи дров для лічниці іншого корпусу, який хвилево не розпоряджував підводами. У вересні—жовтні представлялися обозні валки, що правда, вже дуже сумно, не краще чим люди... Були недоживлені (на соломі!), слабі, некуті коні та як приміром в валці Начальної Команди, на майже сто коний — девять здорових візників. Решта хорувала або втікла.

*) Тому, що правительство на цей грошевий хаос цілком не реагувало, приневолена була Начальна Команда Галицької Армії, а зокрема корпусні або стаційні команди видавати у своїй області рішучі накази безумовного приймання українських грошевих знаків під загрозою вязниці та грошової кари.

Та попри цю, нааву її офіціальною, інкоранцію команд загніздився був вже між самими старшинами ще інший обличай, який зі своєго боку теж спрчинював у цему напрямі не мало безладдя. Люде, що до хвили української війни виділи або посідали тільки хибатчки, прийшли нараз якимись звичайно „невиясненими“ способами в переважній часті уже в Галичині до повозів, візків, панських фаетонів, возів та коней, які кормилися на державний кошт, а становили т. зв. приватну власність цих панів. І не було сили, яка змогла притягнути ці підводи до якої небудь загальної акції. Бож про вирозуміння у таких одилиць не могло бути, розуміється, і бесіди. Навчилися ми на війні при чужому нещастю незгірша використовувати час, щоби з жебрака стати паном . . .

В другій половині вересня та в жовтні стала властиво усяка правильна праця в армії неможливою. Де не зачіплюється, усюди не складалося. Була солома — не було підвод, були підводи, не було соломи, була солома і підводи — не було дров . . . І так в безконечність. Це було уже дихання з дня на день, — *delirium* колись жвавої, сильної та здорової армії.

Я був раз в лічниці в т. зв. „Кримських казармах“ у Винниці в вересні 1919 р. Те, що я там видів та пережив за десять хвилин моєго побуту, тяжко описати. Представте собі великі салі та коридори

звичайно як в казармах. На підлозі простелена скую стара, стерта солома. На ній в подертих, знищених одягах хворі, деякі прикриті плащами, — багато без ніякого покривала. Покотом лежать хворі так, що проїти поміж них годі. Здалека видно воші, що облязять хворих, стіни, рами від вікон. Хорі в горячці — воздух зимний як на дворі. З усіх сторін простягаються до вас руки: один молить — благає води, другий чаю, інший одяла або бодай соломи . . . Страшна картина . . . Молоді обличча розпалені високою горячкою, блудні лискучі очі, вихуджені до костей живі мумії.

Декілька лежало не ворохнувшись. Вони скінчили вже муку та страждання, заснули на віки . . .

І снилася їм мабуть весна у рідній землиці. Ясне сонішко, жайворонки, чисто повбираю, веселі люди, юрба дівчат, що, як ріжного цвіту перли, пересипалась по вулиці.

Тільки там стара мати, чомусь припавши до камінної пілати у церкві, руки ломить та голосить . . .

Тільки ті діти чомусь пожовклі; худі по бурянах типляються . . .

Ой не ждіть ви його на весну, — не ждіть . . .

Бо орав він, орав велику пиву, орав її кровю свою та потом, замучився сердега тай впав біля плуга. Орав босий та в лахміттях, — й перешіб його вітер та стужа. Просив господаря о одінця, б обуву,

о підмогу та добре слово й не діждався від недбайливого . . .

Не ждіть його — не ждіть! . . .

А ви хлопці тихо сітіть . . . сніть про долю — волю своєї землиці, — колись встанете як великі свідки! . . .

Лікарів було на всю Галицьку Армію 28 (враз з санітарними старшинами-медиками). Їх число уже в перших місяцях пошести незвичайно зменілося, бож воці і перші були виставлені на небезпеку.

У вересні—жовтні 1919 було при лічниці звичайно двох лікарів, з яких один (а навіть і оба враз) хорував на тиф. Можна собі уявити, що переживав такий лікар, будучи на цілі лічницю одиноким ординуючим при стані кількох тисячів хворих.

Завважати при цім належить, що він не мав до помочі вишколеного санітарного персоналу, як це було колись за австрійської війни, а майже виключно звичайних підстаршин та стрільців, що перебули вже п'ятністий тиф (іммуни). Коли приймемо відповідно до воєнних обставин як загальну норму для обслуги 30 хорих одного санітета, то для стану 2000 хорих требаб їх сімдесят; в дійсності було їх на такий пересічний стає хворих в лічниці, в найкращім випадку 20—30, значить один на 70—80 хорих. Та із цих двайцять чи трийцять санітетів одні хворіли, другі як реконвалесценти були самі ще такі ослаблені та знищені, що

як слід повнити служби не були в силі, інші із за боязни перед зараженням або з перетяження працею і недостаточної відживи — попросту втікали.

Для відтягнення військових лікарів — а згайдно збільшення лікарської помочі для хворих по лічницях рішилося міністерство здоровля на предложення санітарного шефа Галицької Армії та після довгих нарад в Камянці (бо відповідь на предложення тревала, оскільки не помиляюся,коло місяць!) притягнути до пісенної помочі хорим жовнірам також і місцевих цивільних лікарів. Та показалося, що багато лікарів виїхало а ті, що лишилися, були старші, семейні, дентисти, окулісти або гінекологи. Що важніше — і вони (не тверджу, що всі; — були, я знаю, і в Винниці і де інде виїмки, що присвячували себе всеціло поборюванню пошести і самі падали жертвою своєї посвяти) не особливо були склонні працювати в самім звені зарази (військовій лічниці), тим більше, що мали обовязок і супроти цивільного населення, серед якого тиф лютував теж в неменчих розмірах.

Санітарний Шеф Галицької Армії Др. Бурачнський та його найближі помічники сотник лікар Др. Гайдукевич і санітарний поручник Максимонько працювали дуже тяжко, щоби бодай в часті зарадити тому страшному нещастю, щоде яно пожирало цілі чети, — помочи там, де не вміла порадити головна санітарна влада.

Наші лікарі доказували геройства посвяти та самопожертвуання. Не диво, що незабаром богато з них спочило в могилах рядом зі стрільцями, що їх вони хотіли вратувати. Др. Тадей Яцик, Др. Микола Коцows'кий, Др. Кость Танячкевич, полковник-лікар Др Йосиф Ямполер та інші. Я згадав тільки тих, що їх особисто знав. А скільки лікарів Галицької Армії я не знав а їх уже немає?

Наслідком таких, коротко представлених санітарних відносин кождий, що захорів, боявся лічниці як огню. Випрошувався, благав, щоби його лишити чи при обозі чи в селі у господарів. Стрільці говорили: лічниця то смерть.

Бували часи і випадки, де це твердження було за строгое. Відносини по лічницях залежали також богато від моменту: від напливу хорих, від хвилевої грошової дотації, від того, скільки хвилево було в них лікарів та санітарної прислуги, від енергії та здоровля начальника лічниці і т. д. Та у всякім випадку лічниця була загально чимсь страшним, як Москалі кажуть „кошмарним“, і хто з неї вийшов ціло, той міг говорити про щастя.

Боязнь перед лічницею дійшла до цего, що хорі в горячці вискачували вікнами з лічниць та втікали або до знакомих або до товаришів до відділу або на двірець з заміром всісти на поїзд і через Проскурів

вертати домів. Мені оповідали очевидці, що в підвалах валізничого двірця в Жмеринці одного дня при кінці вересня відкритоколо 600 трупів таких „втікачів“, що ждучи на поїзд перед зимом хоронилися до пивниць, де, з ослаблення та в наслідок хвороби погибали.

Однокою дійсно ясною точкою в отсім санітарнім положенню відносно лічниць була лічниця Др. Новака (приміщувалася в дівочій гімназії в Вінниці). Була вона основана на помочі з за границі -- приїхала одначе на жаль піано і почала своє існування доперва в падолисті. Була це під кожним оглядом взірцева, європейська лічниця, обмежена на певну кількість хорих (300) — і дійсно про щастя міг говорити цей, хто в неї попав.

Реконвалесценти після тифу потребують сильного та видатного відживлення, передовсім багато молока та поживи, з якої при неімовірнім своїм апетиті набиралиби вони сили. Звичайно одначе відсилають їх по віздоровленню до їхніх відділів, де вони ізза недостачі мужчи мусіли ще і повнити службу. Відживлювання їх було відновідно до середників, якими розпоряджали відділи, необчислене на їх великий апетит та потребу. Тому дійсно ці люди приходили дуже повільно до здоровля та сили.

У послідних часах по відділах та командах видно було майже виключно нужденних, обезсильених людей,

з прорідшим пухким волоссям, що ледво посували ногами та були похожі на живучі кістяки. А вже прямо прибиваючи вражало дивитися, як ці люди, члени пародійної української армії, простягали на вулиці руки та жебрали...

До цілості та докладності отсєї картини нужди та нещастя недостає ще лише кілька черт... Дасть їх безсторонній фахівець-очевидець, який мав нагоду по ріжних лічницях того часу приглянутися докладно санітарним відносинам армії. Є ним відпоручник Міжнародного Червоного Хреста, майор Ледерей, що перевіз в початках падолиста 1919 на Україну один санітарний поїзд. Ось що плине він у своїм звіті:*)

„Ми, що ще, слава Богу, здорові, ждемо па „полегти“, а ті, що хворі, ждуть „па смерть“ — сказав мені один лікар. В цих так простих, болючих словах криється розлука одних і безпоміжність других. Треба було видігти ті кімнати по шпиталах, як я їх бачив, ті скелети з запавшими очима, з запеклими очима, з запеклими устами, — на дошках, на гнилій соломі, — зойки і корчі дезінфекції і холеричних. Лежать вони на тапчанах, лиш там не там побачите покривало, а то загортается козак у свій дрантивий илащ, як його має, або покривається мішком порожнім, як я це бачив

*) Подаю за „Волею“ Т. I. Ч. 11. з марта 1920 стор. 529 і даліші.

у військовім шпиталі в Могилеві. Тому, що дров нема, — то вікна, що і так по більшій часті (повибивані) забиті дошками або залиплені картонами, не отворяються, аби зекономіувати тепло. Сморід по шпиталах страшений, не до видержання...

...Найтяжче, що я бачив і що мені лягло каменем на душі, це був молебінь в одній з кімнат для холеричних. На літургічні слова священника відкликалися звойки хворих, а запах кадила мішався зі смородом, який запирав віддих.

Одного дня приїзджає до мене лікар в розпушці; прислали сюда 250 тифозних з приказом помістити їх в шпиталю, а потяг зараз відіслати назад. У мене пі одного ліжка порожнього в шпиталю немає. Іду на двірець і бачу в негрітих вагонах па гнилій соломі умираючих козаків. Так їхали вони вже кілька день, без помочи. На східцях одного вагону бачу мерця. Ліва нога без чобота, а права рука сціпила корчес горло так, акби цей нещасливець сам собі кінець зробив і задушився.

Пекло, яке я бачив на землі, це було в Жмеринці. Прийшов туди транспорт 2000 хорих, а в забудованню, призначенні для них, могло приміститися найбільше 200 людей. Ті, що не нашли місця і ще їх ноги носили, розбрілися по місті і полягали під домами, під дверми, по коридорах, несучи з собою пошестъ між населення.

Інші умирали з голоду та холоду таки тут на двірці в Жмеринці.

Другі тяглися, шкандаючи по шляху залізниці, падаючи на який поїзд, що їх вивезе з цего пекла.

Два такі нещасливі схоронилися в нашім санітарнім поїзді. На другий день в дорозі ми нашли їх мертвими, а одного з них витягали з дезінфекційного приладу, куди він заховався. По шпиталах бідні і нещасні хворі, що як-так двигаються, сидять на своїх тапчанах і дрожачими руками вибивають воші, які всіх присіли...

Цим я кінчу. Мое перо не в стані це описати. Один Дант мігби тільки це зробити. Я буду щасливий, коли мої прості слова передадуть цивілізованому світови мовчазну проосьбу тих нещасних, що вигибають від пошестей і загальної нужди (отже і це констатує майор Ледерей! — Прим. автора.) Цеж люди, такі самі істоти, як і ми...“

Кінчу і я цим мій короткий опис санітарного, а з окрема і матеріального положення Галицької Армії головно в місяцях вересні та жовтні 1919, значить, на передодні катастрофи. Я обмежився на загальне представлення подій, які з одушевленої, поривом душучої армії зробили згодом каліку. Всіх подій не списавби і на „воловій скрії“.

Ясне стало одно: Галицька Армія находилася в другій половині жовтня в останніх судорогах. Довели

до цого всякі язви: тиф пятнистий, поворотний, червінка, холера, інфлюенса і правительство в особі ріжних „міністрів“, що попали в керманичі молодої держави, в правителі судьбою армії, як небіщик Нилат у „Вірую...“

Знаю і розумію, що до вини признатися тяжко. Особливо тим, що ще і на дальнє задумують експериментувати як „іпровідники народу...“

Алеж вкінці і пора зрозуміти, що народови, в повному розумінні цього слова, уже надійла функція пробного крілка для більш або менш амбітних одиниць, що хочуть на нім вчитися штуки державного правління. Пора залишити експериментування та особливо ще й тоді, коли воно вимагає тисячів людського життя, які для продуктивної праці народу представляють під цю пору величезну ціну. Праця над будовою долі народу далеко — далеко ще не покінчена. Вимагати вона буде і при найсеріознішім проводі ще великих жертв. Злочином є тому легкодушне марнування маси матеріальних ефектів та тисячів молодого життя на вікченні експерименти хорих па амбіції, імпотентних псевдолопровідників.

Потягнім білянс наших кількарічних змагань за кращу долю народу. Була наша, виборота кровю найкращих синів народу велика територія — де вона? Була більш чим стотисячна, гарно зорганізована національна армія — осталися по вій густі могили по

степах і тисячі полонених по Домбях, Вадовицях та всяких інших таборах... Були в руках держави богацтва, що били з землі ключами нафти — яка з них користь загалови народу та де вони? Всякого багато було. Щож є? Замість зединення народу — розбиття його організму на черепки. До визвольної нашої боротьби ділилася нами Росія та Австрія... Тепер поділилися нами всі наші сусіди, що встали на руїнах старого світогляду. Недавно ще також самі як ми раби... Недавно ще також самі як ми невольники австрійського імперіалізму, тепер самі імперіялісти... А ми остали рабами. „Дурного і в церкві бютъ“ — каже пословиця.

Не посміє ніхто сказати, що простонароддя не відкликулося в слушний момент па жадання, які поставив йому час. Воно дало жертву в тисячах своїх синів, воно показало зрозуміння ваги хвилі. Та вийшло по евангельській притчі про талани... В землю закопали все ті, що дістали в руки територію, армію, скарби. Одні копали, бо не розуміли та не знали, що з завіrenoю їм народньою жертвою почати, другі, бо закопували цим кінці всіх своїх особистих інтересів, що робили силою повіrenoї їм влади, треті закопували, бо почувши в собі розмах фальшивої енергії, хоровитої амбіції чи впругості, осліпли та оглухли на право і на ліво і носом думали на хлонських плечах перебить ибо.

І закопали талани, — і могил, могил накопали, що поморщилась ними земля України...

Попри катастрофічне матеріальне положення, нездоровим було теж і духове положення армії. З Камянця доходили до армії вісти, що не ворожили на будуче нічого доброго.

Вістка про таємні переговори Придніпрянського Уряду з польським правителством мусіла усякому підсунути думку, на чий то воно може піти кошт ... А вже досить докладна вістка про півофіціяльне дезінтересма Придніпрянського Ураду до справи Східної Галичини (серпень 1919) розхвилювала була галицьку армію до глибини. „Проторгували нас — без нас“, говорено загально. Голий, босий, замучений стрілець, що без застереження вносив усі злідні воєнного походу та боїв, розлуку з дорогою, рідною землицею, в надії вибороти своєму народови та собі якесь краще життя, почув попри усякі інші вісти з Галичини, що „камянецькі пані міністри“ проголосили в світі: „З Галичиною, Буковиною (про Підкарпаття, розуміється, вже ж бесіди) робіть собі, що хочете. Бийте або милуйте. Наша хата з краю“...

А все ж таки воно не аби яка, скажу чесно, смілість. Безлична гра *va banque*, — знаючи, що ціла армія, на яку опирається Придніпрянський Уряд — це Галицька Армія, — плюнути їй в очі, поза плечі

і без порозуміння з Галицьким Урядом такою заявою. В поліції це називалося дезінтересма, а як називається таке в приватному життю, чи в розумінню приблизно чесного чоловіка?...

Раджу читачеви ствердiti уже тепер що до цеї подiї свою opiniю, щоб мати мiрило для oцiнки факту угоди Галицької Армii з Денiкiном, яку цей Уряд при кожdї нагодi називав „подлою зрадою“...

Отта цiкаva „безiнтересовiсть“ то була в сuti рiчи небезпечною грою з вогнем. Bo чи подумав хто з iї редакторiв згл. повитух над тим, що такою „широю“ полiтикою сам Уряд поглubлював прiрву мiж народом та в. обох областей по цей та той бiк Збруча? Стрiлець не розумiвся на вашiй, панове „схiдної обlasti“, високiй та далекoiдучiй полiтицi: вiн почув i добре зрозумiв лиш одно, що його скривdжено, проторговано.

Часописi намагалися рiжними, очевидно накрученими дементi замазати пляму цeї... ну, що i обвивати в паперцi, ... цeї зради, поповненої за плечима Галицького Правительства та Армii. Що цeї подiї не роздмухано тодi до ножежi, — це заслуга... i вина як Галицького Правительства так Галицької Начальної Команди, яка придушувала усi вiсти про цей вчинок Приднiпрянського Уряду та мимо переконання, що це не пуста ноголоска, а факт, не давала розростися негодованню серед армii.

Доходили до армії і вістки про все інше, що діялося в Камянці, про ті скороостріли, що підіймали себе страшили правительства обох українських областей, про кампанію Придніпрянського Уряду враз з Галицьким Міністерством (С. Вітик) проти Диктатури і т. п.

Як що я у цім моїм короткім начерку та у загальнім описі подій згадую лише цілком біжучо та рідко наш Галицький Уряд, Диктатуру, то причин на це багато.

Одною з них ця, що Галицька Армія уже нівдовзі по своїм переході на територію Великої України зрозуміла та набрала переконання, що цей Уряд то тільки „видимий знак невидимої благодаті...“ Був він для армії найвищою інстанцією для усіх справ внутрішнього військового ладу, приютом для усіх актів та панерів, був видимим заступником претенсій та надій Галицької Армії, в дійсності однаке не було у його ні сили ні змоги як слід переперти інтереси військові чи політичні своїх клієнтів. В часі пробування цего Уряду на Україні були в його історії дві фази: перша, що її можна коротко схарактеризувати: „Диктатура ЗОУНР в гостях“ (та ще в таких, що засиділися і господар вже радби їх позбутися!), друга, це: „Диктатура в полоні“. В обох фазах положення її тяжке та нерішуче.

Зрештою господарем в хаті був Уряд Придніпрянський, який не пропустив ні одної нагоди для оборони усіми силами та способами своєго державного положення та

престіжу супроти усіх, хотійби і як справедливих домагаль „добровільних наемників“.

Внутрішньо-політичні події в Камянці — це окрема сторінка історії; її висвітлення вимагає окремих студій. Та я звернув на них увагу тільки з огляду на їхній вплив на духовий настрій армії.

Тяжко вимагати, щоб ці безустанні тертя та напруження, цей вічний воєнний стан у Камянці, впливав додатно та скріплюючи на прислабуючу фізично армію, щоби підносив у армії та населення довіря до проводу, до державної влади або віру в побіду власної справи.

Отсім я і кінчу опис благодатій, якими стрінув тодішній Уряд галицького стрільця, що прийшов на Велику Україну як в обіцяну землю. Судьба охоронила мене та одночасно і майже усю Галицьку Армію перед щастям видіти або знати кого з правителів, що трималися тоді „міністерського фотелю“ і припечатували судьбу армії та народа; їх картини виробив я собі виключно на основі влучної нашої народньої пословиці: „нізнати пана по холявах“ . . .

Це охоронює мене перед закидом, немовби я придірався до яких осіб.

Суд над ними видали їхні діла.

ІІ.

Що давала Галицька Армія народній справі на Великій Україні.

Після того, як читач довідався, що давало відвічальне Правительство Великої України (господар краю!) Галицькій Армії (скаля від дрантивих черевиків аж до „дезінтересма“) за час від половини липня до кінця жовтня 1919, — буlob цікавим приглянутися, що давала Галицька Армія за той же сам час загальній українській справі, отже й ідеї державності, яку це Правительство мабуть заступало.

Зачну від значіння військового.

З хвилею переходу Галицької Армії за Збруч перший раз з'явилася на Україні українська більша, організована, правильна військова сила (90 правдивих тисяч), збудована па європейських військових основах, міцна національним патріотичним духом та карністю, свідома своєї цілі та завдання.

З нею мусів вже поважно числитися всякий ворог. Операції цеї армії не мали вже характеру операцій

Індіян*), а опирався на пляні і доцільнім виконанню. Перед перевагою чисельною і тактичною при неволі були партизантські більшевицькі відділи подаватися поспішно на Дніпро. Помінаю те, що офензива на Київ була вже в своїх основах хибно заложена та крайно небезпечна. — Галицька Армія перевела ту офензиву бездоганно (в злуці з придніпрянськими частинами, які набрали від неї розмаху) — від Ярмолинець—Дунаєвець до Київа в часі між 20. липня і 30. серпня 1919, — мимо того, що тоді вже почала кидатися серед війська поштесь та що сильно відчувалося духове й фізичне умучення при всіх відтінках матеріального перевізання від ніг до голови!

*) Мушу вияснити: один булавний старшина Галицької Армії, що з своєю бригадою стояв на правім крилі Галицької Армії, отже в звязку з відділами Придніпрянської Армії, прийшов раз в великий розпуші до Начальної Галицької Команди і просив коротко і ясно, щоб його з цего відтинку фронту вивели або.... застрилили, бо він там віддергати не може.

„Неможливо вдергати звязку! Вони (себто придніпрянські частини) оперують якоюсь невідомою мені тактикою Індіян.... Одного дня 30 верстов впереді, за ніч уже 30 в заді.... я збожеволію!”

Можна призвати добре сторони такої партизантської герилі, — та Галицька Армія мала і тяжку артилерію і тяжші обози, яким не все могла вийти на здоровля така „еластичність“ сусіда. Вповні зрозуміле здивування старшини, що перебув велику війну на всяких фронтах від Росії аж до Албанії...

Для світа, як що він хотів видіти й розуміти, мусіло тоді стати очевидним, що український уряд, який жадає для українського народу своїх прав, опирається дійсно на поважній народній силі.

Здобуття Київа (30. серпня 1919), було найвищою точкою в історії боротьби Галицької Армії на Великій Україні. На від золотих верхів серця України серед піднесеного духового настрою полетіли в верх козацькі шапки. Здавалося, скінчився етап трудів і страждання. Іронія долі, спричинена безумовно короткозорістю проводу, лежала в тім, що цей у першій хвилі такий відрядний та ясний момент — протягом одного дня змілився в завязок трагедії, якого дальшим наслідком були всі події в великім нещастю Галицької Армії:... угода з Денікіном і все те, що з цею армією сталося і станеться*)....

Начальна Команда Галицької Армії числилася з можливістю стрінутися над Дніпром з денікінцями. Вона відносилася тому до Штабу Головного Отамана з захитом, яке в цей момент відношення до Денікіна та як заховуватися. Відповідь була: „При стрічі з денікінцями не вдаватися в бій, ждати дальших інструкцій!“ І на ті інструкції ждала Начальна Команда довго. Аж до

*) Гляди спомини Дра Л. Мишуги: „Похід українських військ на Київ — серпень 1919“, видання „Українського Прапору“, Віденсь 1920.

листопада 1919 р. А не діждавши, почала дбати про них сама, щоб ратувати бодай ще останки конячої армії.

Начальна Команда ще вірила в „благоразуміє“ своєго політичного й військового проводу та в дійсності питала вона — людей, які ішли на осліп, по своєму носови, щоби тільки бодай на кілька днів вдоволити свою державну амбіцію. Бож про якийсь далеко зачеркнений план, про якийсь рахунок та передумання всіх можливостей, як видно, не було бесіди.

Скоро, бо вже ранком 1. вересня 1919 прийшлося Галицькій Армії попращати Київ. Не вспів навіть відбутися парад візду отамана Петлюри в Київ (сюжет для паралельної картини до „Візду Хмельницького“ артиста — маляра Івасюка!).... I пішла армія на нові бої, — заскавши ще одного ворога. Склалася така інтересна ситуація: з півночі (на північ від Житомира) стояла Галицька Армія на фронті проти більшевиків; на лінії Фастів—Біла Церков, проти денікінців; на півдні стояла ще, очевидно оточена, півдenna більшевицька група (частини 45. та 47. совітських дивізій), яка з області Одеси задумала між денікінським та українським фронтом „перепровадитися“ на північ до Житомира....

Акція цеї більшевицької групи не давала ще розвинутися як слід операціям денікінсько-українським. Треба було перш усього позбутися неприємного „тре-

того", що, користаючи з доброї нагоди, хотів передефілювати між фронтами... Для зліквідування цеї більшевицької „армії“ приступлено по переведенню відповідного перегруповання до флянкових наступів на неї. Тому, що зі сходу (від денікінського фронту) недоставало спори, більшевицькі частини відбивалися о наступи української армії і вививалися все вперед по напрямі своєго призначення. Вислідом цеї щікавої кампанії було, що більшевицька група по лінії Монастирище—Погребище—Попельня перейшла в район Житомира, нашла злуку зі своїми арміями та в додаток ще й Житомир заняла. Провід цеї більшевицької групи виконав у дійсно мистецький спосіб свій очайдушний плян та ще лишній раз доказав, що де двох беться, там третій може скористати.

По прочищенню південної частини фронту від неприємного свідка розяснилися відносини: на півночі фронт проти більшевиків, — на сході проти денікінців.

Та сили Галицької Армії маліли з дія на день. Боротьби на оба фронти вона довго відержати не могла. Почалася тому по наказу штабу Гол. Отамана повільна ліквідація протибільшевицького фронту. З північного району (Бердичів) стягнено галицькі частини до боротьби проти денікінців. Між Бердичевом і Винницею (Постій Начальної Галицької Команди) вкінци не було майже піяких військових частин! Що партизантські

більшевицькі відділці цеї ситуації не використали бодай па це, щоби счищти на задачах Галицької Армії велике заміщення та „черепох“, нам самим було дивним. Та тоді саме і більшевики стягнули з цего фронту свої сили і перевели їх будь на фронт київський, будь на Лівобережа проти Денікіна. На денікінськім фронті переняла Галицька Армія великий відтинок фронту від лінії Козятин майже по Вапнярку-Бірзулю. На південь від цеї лінії держали фронт придніпрянські частини.

Проти військ Денікіна боролися галицькі частини однаково як і проти всіх інших ворогів української держави: билися до останньої можливої хвилини. 28. жовтня 1919 провели галицькі „бригади“ останній паступ на відтинку Райгородок-Брацлав.

На жаль загальне положення армії було тоді уже таке, що і не можна і не повинно було надіятися на успіхи. Стан деяких „бригад“ виносив тоді вже 80—90 стрільців. І з того ще відсилюють денно до лічниці двох чи трьох хорих... Та про це на іншому місці.

Сказати можна одно, а саме, що Галицька Армія незалежно від усіх бід, що її постигали, до останнього віддиху виступала як організована військова одиниця, яка і після перемиря з Денікіном, а тоді то ще й більше, — була цего свідома, що вона покликана до береження й оборони прав та стремлінь українського народу.

Її велян в боротьбі з ворогами був залежний, розуміється, від її боєздатності. Боєздатність знова, як відомо, залежить від матеріального забезпечення та духової диспозиції. Упадок цих двох головних чинників є її упадком боєвої здатності кождої армії.

Так воно було і з Галицькою Армією. Вина лежала не в армії, а звіні її. При кінці жовтня 1919 був послідній етап її боєздатності: вона виглядала тоді вже радше на групу, якою занялася повинен міжнародний Червоний Хрест...

Одночасно з боротьбою на фронтах працювала Галицька Армія даліше і під оглядом військово-організаційним.

Перше, що клинулося в очі після нашого переходу за Збруч, було те, що молоде, здорове покоління по широких просторах западої народніми військами Великої України — під час того, як ішла боротьба на життя і смерть, — спокійно сиділо в хаті, цікавилося надходящими жнивами та йшло між собою о заклад, „чия возьме“: Леніна, Петлюри чи Денікіна...?

Вечерами та почами йшла по селі широка забава молоді від гри на гармонії аж до стріляння собі в вікна.

Галицький стрілець, збудований, внуоженілий, обдертий, стужений за свою землицю та ріднею, переходити боєм село за селом і видячи це все, — кляв усіх та

вся; не солодко він згадував і всіх тих, що колись йому говорили або писали, що з нашим приходом на Велику Україну підніметься все, що живе, до бою з ворогами.

Треба було взятися енергійно до військового по-бору, поминувши вже засаду справедливості, хочби й тому, щоби сотворити запас людського матеріалу на будуче.

Галицькій Армії приділено для цеї цілі в серпні—вересні 1919 п'ять новітів. І число і назва їх відповідно до перемін на фронті та змін лінії, відмежувуючої фронтову та етапну область, постійно мінялися, чим праця була незвичайно утруднена. окремі органи з ражени будь фронтових будь етапних галицьких команд взялися за діло.

Праця була дуже тяжка. Примінювано всі способи, від віч та просьб аж до репресій.

Народ відвик уже був брати що небудь поважно. Купався в ланах золотої пшениці, яких не змірити оком, в „політиці“ скинув наймогутнійшого царя і перебув усі приемності революції, перебув — ситий та безучасний — „девять валів“, що перевалилися від часів царської революції через Україну...

Ну, а тепер приступай до нього!...

Та галицький стрілець і старшина приступив. У переважних випадках приговорював „поборовик“ до

серця приклад цегож галицького стрільця, ще більше організація та порядок серед Галицької Армії. Тут не було ніяких „отаманів“ з міліоновими авансами натворення полків, — не було й небезпеки, що набрані до полку люде спиняться враз і без „отамана“ і без авансів. Своєю дорогою, не знаю, чи і скільки на Великій Україні набрано полків цим цікавим та „новітнім“ способом мобілізації. Требаб комусь, хто має змогу, переглянути часописі та накази придніпрянського військового уряду з гончими листами за „отаманами“...

Не було в галицькій практиці і такого випадку, щоби скликати тисячі поборових, скажім до Могилева, казати їм ждати, а за два дні, не даючи зарчу, заявити, що „не знається, що з такою масою народу почати“... (Автентичне!) Тоді поборові находили найкоротшу розвязку: вони йшли домів.

Кожда галицька бригада чи корпус (команда етапу) мали свої правильні вищколи, до яких відсилюю поборових. Їх тут кормили, вишколювали і в міру потреби притягали як доповнення на фронт. Через такі галицькі вищколи перейшло кільканайцять тисячів поборових з Придніпрянщини.

Асиміляція щід оглядом військовим двох стрілецьких типів (галицького та придніпрянського) у відділах Галицької Армії почала набирати повних форм. Інакше виглядала справа в корпусом старшинським. В першім

часі після переходу за Збруч я так і мрів про одну одноцільну та одним духом натхнену українську армію без потреби додавання ріки, над якою хто родився (придністровці, придніпрянці, припрутянці... і т. д.) Згодом увидівши все своїми власними очима, я переконався, що воно на разі майже неможливе. Поминувши всі інші немаловажні згляди, над якими можна довго дискутувати, замітив я, що перевага старшинського корпусу придніпрянської армії ніколи не була пристала на перехід під норми та правила правильної, що так скажу, європейської армії, якою все ж таки була армія галицька. Багато було у придніпрянській армії старшин бувшої російської чи австрійської служби, людей бездоганних та світлих, багато військових фахівців — та дуже багато було таких старшин, що з хвилею реорганізації армії й встановлення певної форми для старшинського степеня (освіта, фахове вишколення, вік і т. д.) мусіли податися добрих п'ять до десять степенів назад, іншими словами — стати такими ж самими добрями підстаршинами чи стрільцями, як інші вони були за російської чи австрійської служби. Не говорить з мене гордість старшини. Бо я вповні признаю, що добрий та совісний підстаршина далеко цінніший чим ледачий старшина. Та дивує мене тільки, чому то в нас зразу народилося стільки „малих Наполеонів“, з яких кожий почув в собі силу командувати що найменше полком чи

брігадою... Я був свідком, як персональний референт Начальної Галицької Команди, отаман Др. Степан Шухевич пізнав в однім придніпрянськім подковнику колишнього свого десятника з австрійської війни.*)

Це тільки *in margine*, — тому, що заговорив про асиміляцію.

Військовий набір не переходив всюди так гладко, як би думалося. Були околиці та повіти, де населення не признавало потреби мобілізації й ставилося вороже до всіх заходів поборових органів. Такими незвичайно тяжкими повітами були між іншими ямпільський, могилівський, проскурівський... У вересні 1919 згадується вже у військових актах і про славну „пашковецьку“ республіку“, що утворилася з сіл волости Пашківці коло Прокурова. Перші непорозуміння між „Пашковецькою“ й У. Н. Республікою вийшли якраз із-за мобілізації. Дійшло до того, що правительства

*) В Галицькій Армії після перевороту в Галичині почав загніджуватися теж обичай іменування та підношення у степень себе самого.... Почали іменувати старшин: повітові національні ради, співацькі кружки та кружки дівчат!... Але в час припинено в гори ці „аванси“. Моглиб про це сказати більше бувші персональні референти Диктатури, Начальної Команди, Команди Етапу Армії. Та всёж таки є ще декілька старшин, яким Державний Секретаріат Військових справ для охилення більшого скандалу призначав додатково і вищкового степені, надані згаданими організаціями та товариствами...

війська рушили в похід на Пашківці. Битву виграли Пашківці та захопили і полонених і скоростріли. Ні „рекрута“ не дали, ні У. Н. Республіки не признали ...

Попри організацію побору, вишколу та доповнень перевела теж Галицька Армія організацію військової управи на місци, головно через встановлення військових (етапних) стаційних команд, команд міст, а з початком жовтня вже й повітових військових команд. Стацийні команди (кмди міст) були попри головні осередки як Кам'янець, Могилів н. Дн., Проскурів, Винниця, Бердичів і т. д. майже в кожнім містечку області галицьких військ. Екзекутива стаційних команд опиралася головно на етапних сотнях. Усіх їх було в серпні-вересні 1919 вісімнадцять; складалися з людей нездібних до фронтової служби (старших і слабших). В жовтні через втрату мужви число їх впало на сім, а стан з 90—120 стрільців в серпні на 5—20 стрільців! До головних завдань стаційних команд належало заведення та вдержання ладу і порядку в призначений області, підмога в переведенню рекрутациї, охорона військового та державного майна (майстерні, склади, збіжжа, цукор і т. д.). Своїм тактовним, але рішучим поведінням вискали ті галицькі команди вже в короткім часі симпатії та довіря цілого населення своєї області без огляду на народність та іншу фізіономію.

В серпні 1919 переїздив я через Вербівець (міс-

течко на схід від Нової Ушиці) та поступив до своєго товариша, тоді ще поручника, Миколи Капусти. Він був там командантом етапної сотні і стаційним командином. Я був свідком, як населення зносило в дарі для етапної сотні хліб, крупи, сало, м'ясо. „Вони варті, щоб їх обсипати золотом“, — казали мені селяне, — від коли вони в містечку, то тут і спокій і безпечно і справедливо. Бо тут був перед ними оден молодий полковник зі своїми лодьми. Ходили в таких шапках з червоними язиками . . .“. І почалося довге ойой та айай, якому я впрочім і не хочу приписувати ніякого дальнього значення . . .

В Літині (місто на півн. захід від Вінниці) встановлений був командином міста з рамени Начальної Галицької Команди поручник Колодницький на місяць перед тим, як з північного (протибільшевицького) фронту почато стягати війська на протиденікінський фронт. Пор. Колодницький обняв команду після того, як у місті „повстанческі відділи“ счишли кровавий погром жidівського населення, як грабіжі та переслідування населення не знали границь. При помочі 50 стрільців запевнив галицький пор. Колодницький не тільки спокій та лад в місті, але згодом і в цілому повіті.

Населення Літина, відчуваючи всю благодать пробування між ними організованого військового відділу та справедливої команди, зорганізувало зі своєго боку

на власний кошт лічницю на 200 хорих і за осмомісячну оплату її всіми потрібними середниками. Пор. Колодницький взявся теж за побір покликаних річників і положив основу утворенню тзв. літинської бригади, яка по зліквідуванню протибільшевицького фронту в області Галицької Армії була на півночі однокою реальною військовою одиницею.

Та прийшла хвиля під час ліквідації цеї частини фронту, коли відкликають пор. Колодницького з його відділом з Літина. Я був якраз в Начальній Галицькій Команді у Вільнюсі, як зявилася у начального вожда ген. четаря Тарнавського делегація міста Літина, зложені представниками українського, польського та жидівського населення і благала його залишити пор. Колодницького з його відділом в Літині, обіцюючи за це для армії як найдальше йдучу поміч. „За час перебування цеї команди у нашему місті“ — говорили делегати, — „ми тільки й зазнали спокою та ладу від часу, як закипіло на Україні. Для Вас один старшина та кілька десять людей не мають великого значення, — для нас де рішає про життя наше, наших жінок та дітей“.

Ген. Тарнавський вирішив не стягати команди міста з Літина . . .

Пор. Колодницький захорував в листопаді 1919 на п'ятнистий тиф та віддоровів. Він увійшов в порозуміння з отаманом повстанців Шепелем. Шепель резидував

в Хмельнику; молодий чоловік 23—25 років, енергійний, рухливий і розумний, бувший прапорщик російської служби, на жаль один з найголоснійших організаторів погромів. Сила його „армії“ виносила в „мирному“ часі до 200 піхотинців та 80 єздців; в разі потреби набиралося в него до 2—3 тисячі повстанців з сіл. Мені росказували, що пор. Колодницький мав на Шепеля великий вплив і зумів його переконати, що заведенням ладу та безпеки життя горожанина без огляду на його народість чи віру робиться для держави далеко більшу та кращу прислугу чим безумними, кровавими погромами.

В серпні 1919 поширилося до стаційних команд галицьких військових суддів, які ізза зменшення числа галицьких полевих судів оставали без приділення. Як тільки населення довідалося, що в містечку є і „правдивий“ суддя (а воно на стільки вже пішло Галицьку Армію, що там усе було „правдиве“ — і стрілець і старшина і лікар і ветеринар чи суддя), то цей судовий референт тільки й мав до діла, що загоджувати та розсуджувати спорядчі стороночи з села (Нова Ушиця і т. д.) і всі були задоволені галицькими суддями.

Я подав лише декілька картинок з обсягу військово-організаційної діяльності Галицької Армії, які заховались у мене найживійше в памяті. Примірів в роді поданих багато. Бож кождий галицький старшина на місці

відвічального команданта віддавав справі все своє знання та найсильнішу волю для налагдання розбитих відносин в краю.

Населення відчувало веєь благодатний, лагодячий вплив Галицької Армії, що забезпечувала йому лад, спокій так справедливість. Воно почало дихати мирним життям. Оттому то і симпатії цего населення, як простого люду так дійсної інтелігенції, ввесь час перебування Галицької Армії на території Великої України були і будуть на її стороні. Я цього певний, що це враження триває і на все життя в душі населення.

Як що лучалися одиниці, що забули свое особисте тай народне достойнство і надуживали уділеного їм найвищою командою довіря для направи своїх „карманів“, то це випадки рідкі, яких коріння у адеморалізованню відносинами при кінці великої війни чи в часі галицької господарки в дома... Проти таких одиниць виступала з усею рішучістю Начальна Галицька Команда, а нарід (нація) колись випише їх імена на таблиці вічного сорому.

Разом з працею військовою виконувала Галицька Армія і горячу працю культурно-освітніу. Я мав щастя протягом одного місяця (серпень-половина вересня, 1919) працювати в „Відділі для освіти при Кіманді Етапу Гал. Армії“ (В. д. О.); з кінцем падолиста (до 24. грудня 1919) працював я в „Презовій Квартирі

Начальної Команди Галицької Армії" у Винниці. Я мав нагоду приглянутися зближку праці Галицької Армії в культурно-освітньому напрямі. Тому й зупинюся довше над описом цеї діяльності; уважаю, що значення її для уґрунтування української національної свідомості серед народніх мас України та движення ідеї української державності далеко важніше чим усі добутки оружжя. Бо щойно після уґрунтування національної свідомості здобутки зброї можуть мати тривкість.

„Відділ для освіти" мав за завдання поглиблювати освіту нашого війська, скріплювати у нього народньо-патріотичного духа, одночасно нести освіту і між селянські маси, викликувати та образувати їх народну свідомість, загрівати до діяння для добра та визволення української землі. На цих головних основах мав згодом повстати великий освітній центр, апостольська організація науки та національного виховання. Галицькі частини, що переходили селами або були в них на довший час розміщені, працювали вже самі над освідомленням селянства; вони скликували віча та робили гутірки, давали відчити, аматорські вистави й вечері співу. Та ця вся праця була доривочна: недоставало її зорганізування. Частини були і переходили даліше; для утримання впливів, для успішного плекання засіянного зерна треба було навязати з селом, з свідомішими одиницями з поміж селян, з діячами-авто-

хтонами (яким серед темної маси та ще в такому розхвилюваному часі опадали руки) тривалий зв'язок та йти їм на руку всіми способами.

В. д. О. мав спершу виконувати свої завдання тільки в області етапу Гал. Армії: в полосі фронтовий ішла тільки, що так скажу, підготовляюча робота. Згодом мав згаданий відділ обягти всю область Галицької Армії.

Я дістав наказ формувати „Відділ для освіти“ від Команди Етапу Галицької Армії в Камянці Под. дня 11. серпня 1919. Притім видано мені... кілька аркушів паперу та пару олівців з тим, що про всі інші „дрібниці“, напр. приміщення, помічні сили і т. д. постаратися повинен я сам.

В Камянці мимо найлішої волі знайти приміщення я не міг.*) я сидів „в комірнім“ у канцелярії одного з відділів Команди Етапу — і на вступ кусав з розпуки видані мені „скарбом“ олівці....

Та все ж таки за час моого перебування в Камянці (два тижні) вдалося мені зібрати горстку добрих працьовників, закупити трохи книжок, дістати від Міністерства Преси брошуру та відозв, забезпечити присилку часописів та всяких видань. Великою підмогою для праці відділу було їй це, що галицька Диктатура передала мені хоч

*) Усікі панські „палаціки“ були рішенням придніпрянського правительства звільнені від реквізиції !! ..

невелику (поверх 100 чисел) та інтересну популярністю своїх видань бібліотечку просвітного кружка при Диктатурі.

Переїхавши до Жмеринки (нового осідку Команди Етапу Гал. Армії), принявся я зараз до організації відділу та одночасно вже і до праці між частинами та на селі. Головними працівниками відділу були: Андрій Озарків, народній учитель з. Висни біля Рогатина і б. шкільний референт рогатинського повіту, чоловік незвичайно ідейний та освічений, знаменитий популярний бесідник, який мимо поважної грудної недуги з пожертвуванням своєго життя їздив по селах на віча та збори; Василь Апостол, богослов, добрий організатор та палкій бесідник-вічевик; Пилип Івасевич, управлятель народньої школи в Бурштині, незвичайно працьовитий, освічений та поважний чоловік; Юрій Стефанюк, правник, добрий агітатор та бесідник; крім цих Галичан був і Придніпрянець Микола Кравець, розумна, ідейна людина, що цілою душою зрозумів наші змагання та широко пристав до галицького гуртка праці; Іван Чабан, управлятель народньої школи з Стрийщини, старший віком, поважний та працьовитий чоловік, хор. Др. Іван Романків, хор. Осип Війовський, хор. Іван Сенюта (дірігент, референт музичний), хор. Костів (театр. артист, референт театру) та інші.

Зрозумінню ваги завдання та праці отсего невеликого гуртка і приписати належить усе те, що зроблено в культурно-освітнім напрямі з рамени висше згаданого відділу.

Відповідно до завдання мусіла просвітна праця іти двома руслами: одним для стрілецтва, другим для населення.

Для першого треба було евентуального творення курсів для неграмотних; дальше періодичних лекцій та гутірок з обсягу історії України та української літератури, читання часописів та їх пояснювання, читання популярних історичних оповідань та вразків поезії. Отсюо працею між стрілецтвом мусів займатися старшина військової частини, який у вільних від заняття хвилях гуртував круг себе стрільців своєго відділу і з військового начальника мусів стати старшим братом, учителем. Відділ для освіти мав йому дати тільки середники. Зате інакше стояла справа в населенні.

Воно привитало галицьку армію назвою „австріяки“, відносилося до неї коли не ворожо, то у всякім випадку байдужно. Народня маса головно ізза недостачі рідної школи під час російського ярма та плянового придушування розвою національної свідомості всіми опричниками насильства, разила своєю темнотою, національною несвідомістю, тісним світоглядом. Все це намагалася вона покрити бутністю, вп'ертістю, безучасністю або висміванням усіх кращих національних змагань.

Тільки численні та масові вічка з випробуваними популярними бесідниками, готовими відбити на місці в приступний і ясний спосіб усі закиди та глум наладованої недовірят „публики“ — могли мати успіх. Після віч, після вияснень, хто такий галицький стрілець та чого він прийшов на Велику Україну, можна було щойно думати над освітною організацією, закладанням освітніх кружків та читалень, відновою діяльності нечисленних, припавших порохом „Просвіт“ і. т. д.

Перші кроки в цьому напрямі зробили ще перед офіційним оснуванням „відділу для освіти“ самі галицькі частини та команди. Я був між іншим з кінцем липня та початком серпня на кількох вічах, що їх уладжував Командант Еталу III. корпуса, сотн. Петро Бігус (нар. учитель з Павлова біля Бережан) в Камянецькім повіті.

Наслідки таких віч (крім бесідників виступав теж хор зложений зі старшин та підстаршин і співав народні та патріотичні пісні) були скорі та очевидні. Населення, що перед вічем недовірчivo „бокувало“ від Галичан та пускало на їх адресу насмішливі й обидні замітки, — після віча, треваючого іноді й більше годин, підходило до цих Галичан, доповнювало іноді дуже остроумними запитами все те, що чуло від бесідників, та запрошувало приїхати в те або друге село й уладити подібне віче.

Анальгічну працю переводили в цей час і інші галицькі частини та команди, як що тільки вони розпоряджали якиминебудь відповідними силами, — бесідниками, хором і т. п.

Для переведення плянової освітної праці в області етапу повинен був В. д. О. опертися головно на етапних сотнях (17), які були розкинені по всім закуткам галицької етапної території, — опісляж на всіх наших галицьких військових заведеннях та формaciях.

Були тоді три галицькі команди групи етапних сотень (обіймаючих по 5—6 цих сотень); в рамени В. д. О. призначено отже трох окремих старшин, що мали бути лучниками між сотнями та Відділом для освіти й мали дбати про скоре передавання матеріялу (часописі, книжки, відозви, вказівки) до частин та проводити цілій освітній акції в своїй області. Для кожного іншого галицького етапного відділу, вишколу, заведення і. т. п. був назначений окремий „освітній старшина“. Для одноцільності всеї освітної праці розділено між галицькі частини докладну інструкцію, опрацьовану Відділом д. О., у якій представлено докладно всі завдання цеї праці та способи для її переведення.

При Відділі д. О. заложено центральну бібліотеку (около 350 томів) для користування частин, розміщених в місци постою Відділу для освіти, — крім цього утворено з книжок закуплених в Камянці та Винниці

одинайцять похідних бібліотечок (кожна по 20 творів = 50 - 60 одиниць) для розділу між частини. Після моого відходу заłożено дальших вісім подібних бібліотечок. Кожда похідна бібліотечка складалася з різних творів, — після використання її одною частиною перемінював їх В. д. О. так, що все інші твори діставалися частині.

Часописі приходили з Камянця дуже неправильно і в кількості, яка не вистарчала на розділення по цілій області етапу (по 300—500 примірників „України“, „Стрільця“, „Трудової Громади“ і. т. д. — з виїмком „Боротьби“*). Оснування спеціальної часописі стрінуло великі труднощі головно із за недостачі паперу та відповідної друкарні в місци.

Намагалося тому відозвами. За мене видано їх шість (авернених будь до селян будь до стрільців) в загальнім числі 30.000 листів, — та розділено їх на частини і села. Друкування одного накладу відозви (папір давала друкарня) обходилося пересічно на 2000 карбованців.

Живо йшла праця вічева. Вічевики Відділу д. О. (Озарків, Апостол, Стефанюк, Кравець) уладили в Жмеринці та повіті ряд віч при великім здівізі народу (до моєго відходу відбулося їх вісімнайцять), відновили

*) Годі було впустити такого шкідника до поважної організаційної роботи.

три сільські кружки „Просвіти“ та заложили один новий освітній селянський кружок, залежний від Відділу для освіти та спомаганий звідси літературою. У вічах по містах та місточках брало звичайно участь у великій кількості і житівське населення, яке отверто висказувало свій подив для розсудності й рухливости ума галицького війська. Та найбілш мабуть дивувало Жидів це, що на таких вічах не накликував ніхто ні до пімти на них, ні до погромів — а виключно тільки до розумної державної праці всіх горожан.

Театральна дружина Відділу для освіти, яку зложив хор. Костів, дала в Жмеринці, Барі, Браїлові і т. д. декілька вистав „Наташки Полтавки“, „Ой не ходи Грицю“ та „Жидівки—вихрестки“. Хоч такі вистави із за недостачі відповідних умовин (декорацій, відповідної салі, музики і т. д.) були досить примітивними, однаке тут ніхто з нас про це і не питав. Взялися ми ломити ледову кригу, то і ломили, чим і як могли.

Зорганізувався теж і хор, який їздив по селах і давав вечері співу. Та вже у вересні приходилось йому майже що другий день співати — на похоронах ...

Незалежно від Відділу д. О. працювали одночасно в області фронту освітні старшини корпусів та бригад усіми можливими средствами з повною посвятою і зrozумінням ваги такої „умиротворяючої“ праці.

Відношення населення до галицького війська вже в місяць після його приходу за Збруч стало дружним та сердечним. Інтелігентнійші селяни говорили прямо:

„Все, що ви розповідаєте — нам нове. Нас ніхто цого не вчив. Багато вертілось між нами ріжних агітарів з міста, — остоїдло, ми вже їх і гонимо. То есери, то есдеки, то есефи, то большевики, то капани — кождий своє. Ви одні, що сказали: вперід лад та спокій, перш усього сильна українська держава. Вперід зуби — а потім, пожалуй, і кусайся!“

Ясно: народ, що не мав ще належної національної свідомості, брали за матеріал своїх партійних експериментів усюкі „кузохвости“. І щойно після того, — як тому народові сказано, що він безумовно повинен бути есером чи есдеком — він довідався, що в Галичині не „австріяки“ і не „венгри“, а Українці також як він, що дальнє такі самі Українці і за сніжними Карпатами і на зеленій Буковині і на плодючій Кубані; той народ почув від нас свої думи, що їх співали його прапрадіди, шізnav, зо що вони боролися і голови буйні клали. Тай почав розуміти порив галицького стрільця, що серед альянсів та недостач сповнював своє завдання, до якого його покликала історія. Таким чином народ будився з байдужності і дозрівав.

Одного тільки жаль, — а саме, що сотки тих інтелігентів без ріжниці „области“, що сиділи в Ка-

мянци, у безчинстві стирали дорогі підошви на камяній помості або поглядаючи на захід та на північ (на сході стояла тоді фронтом армія), все „потерпали“, або, що ще більше непростиме, бавилися в політикаство, вірячи сліпо в довготерпливість „пробного крілика“ — не пішли на село, не відважилися станути око в око з народом, вислухати його оскарження та жадань, вроzuміти його, двигнути з байдужності, повести правдивою дорогою. Можеб тоді і тверезою стала була праця в Камянці.

Народ на Великій Україні добрий, щирій, трудячий. Зумієш до нього промовити, він тобі в нічім не відмовить. Він тільки хорій після тих безчисленних та ріжних партійних інекцій, що ними його кололи як „пробного крілика.“

Уздоровити його легко: ладом і порядком (в часописах писалося багато про „тверду владу“), заспокоєнням його життєвих вимог (земля, сіль, нафта) і спокійною та разсудно проведеною правдивою освітою в національнім дусі.

На мій великий жаль та мимо великою опору з боку Команди Етапу Армії покликано мене по місяці праці в Відділі для освіти на інше місце до Начальної Команди Галицької Армії. Начальником відділу полішив я чет. Івана Сенюту.

Дня 24. падолиста 1919 назначено мене начальником „Пресової Квартири НКГА.“ Я переняв її від

чет. Івана Герасимовича, -- і знова протягом місяця мав я нагоду приглянутися культурній праці галицького війська.

„Пресова Квартира“ була інституцією в роді Відділу д. О. тільки з тою великою ріжницею, що обіймала вже цілу область галицьких військ і відповідно до цого розпоряджала й більшими середниками і могла їх доцільно використати. Жаль тільки, що час та положення Галицької Армії не відповідали тенденціям цеї установи. Армія лежала вже в судорогах під страшною пошестю (за перші два тижні захоріло п'ять моїх працьовників будь на п'ятирічний, будь на поворотний тиф). Духовий та моральний настрій був катастрофальний. Всеж таки я уважав, що якраз у хвилі такої катастрофи, викликаної фізичним нещастям та моральним пригнобленням чи незоріентованістю, — праця освітна в переважаючою закраскою агітаційною, піддержуючою духа та вияснюючою причини і наслідки подій останнього місяця як серед стрілецтва так і серед населення — є конечна, необхідна.

При всій трудності праці у такий розхвилюваний час дізнавав я ще немало неприємностей і зі сторони тодішньої Начальної Команди, яка і надальше хотіла твердо обстоювати свою засаду повної аполітичності армії (мимо того, що тоді не було на Україні ніякого щиродайного українського політичного чинника, який-би

супроти денікінського уряду обстоював народну справу). От хочби такий примір: зложені мною відозви до селянства — і другу до стрільців не пропустила мені цензура Начальної Команди так, що я приневолений був з оминенням цеї цензури на свою відповіданість видруковати і пустити між військо обі відозви. Не можу посудити тодішню Начальну Команду про алу волю і цего рода подію приписую хиба незрозумінню положення і за малій рішучості супроти денікінського уряду.

Та було це якраз тоді, коли російська пропаганда (в Винниці було денікінське пропагандне бюро) граничила зі смішністю або доходила до великої смілости. Приміром: в тиждень після перемиря з'явилися у Винниці та по інших містах, як пр. у Жмеринці, Деражні, — відозви друковані на російській мові, в яких ваивано галицьких стрільців, кидати ряди своєї армії і поступати . . . в ряди російської добровольчої армії! Відозви ці, як опісля вияснилося, друковані були ще в часі, коли обі армії стояли фронтом проти себе: в „обединительні“ розгари розліплено їх після перемиря . . . Розуміється, Начальна Команда застеріглася рішучо у російського військового представника перед такою пропагандою.

Або ще інакше, а це вже доволі сміле: з початком грудня 1919 розліпла денікінська пропаганда у Винниці, Жмеринці і т. д. листки під заголовком „Україна или Малороссія?“ В них методами відомого пана Са-

венка популярно доказувано, що Україна — це германська видумка та що один на світі „руссій“ народ. Я сам був після цього у представника Добрармії при НКГА., полк. ген. шт. Саборского, представив йому всю невмісність та коротковорість такої пропаганди й агітації та зажадав, щоби на будуче не виставлювано терпеливості українського стрільця чи громадянина на такі експерименти. Полк. Саборскому було дуже прикро за туцість органів денікінської пропаганди; він сказав своєму бюрови пропаганди на будуче усякі листки та відозви, які воно схоче розповсюджувати, предкладати вперед йому до осуду. Не треба хиба доказувати, що такої пропаганди свідома Галицька Армія не боялася. Команда її протестувала тільки для засади.

Відповідно до таких проявів, як і підлягаючих національному осудови вчинків деяких забутих одиниць, що скидали пр. ві своїх шапок український герб, а причіплювали денікінську кокарду — дуже тяжке було становище пресової квартири. Вона на кожнім кроці (як супроти очарованих перемирям та йдучих за далеко у своїх висновках денікінців, — так і супроти власних одиниць, що з перемиря витягали за широкі консеквенції) мусіла обстоювати національну гідність та виявляти всю нестійність яких би не було політичних комбінацій на будуче.

Пресова квартира ділилася на сім підвідділів: ор-

тганізаційний, видавничий, вічевий, історичний, інформаційний, бібліотечний, театрально-музичний.

Підвідділ організаційний мав за завдання оснувати організацію освітної праці в цілій області галицьких військ від корпусів аж до найменших частин та заведень, дати їм провідні думки для ведення цеї праці, уділювати вказівки, відповідаючі як хвилевій так і кождочасовій ситуації, навязати та удержувати зносини з просвітними й культурними організаціями Придніпрянщини. Відповідаючий усім вимогам, подрібний і вичерпуючий статут організації (який виготовили чет. Герасимович та прап. п. Онищук) предложив я Начальній Команді Галицької Армії для затвердження зараз в перших днях моєго придлення до Пресової Квартири. Я дістав його назад з тим, що маю зладити його... німецький переклад. Повний аркушевий формат — около 60 сторін! При цілоденнім заняттю праця на кілька тижнів. Я мусів заявити, що перекладу не маю часу зробити. Вказівки щодо організації видані були будь устно начальникам бюр пропаганди всіх корпусів, будь уривками телефонічно. А основний, цінний статут лежав без примінення — між актами. Оттака то була праця*)....

*) В листопаді кружляв серед війська такий дотеп: Питання: „Що значить Н. К. Г. А.?“ Відповідь: „Німецька Команда Галицької Армії“. Це був дотинок на тему того, що в

До підвідділу видавничого належала передовсім редакція часопису „Козацький Голос“ (редактор чет. Михайло Старосольський), спершу часопису І. Галицького Корпуса, від падолиста 1919 органу Пресової Квартири (Н. К. Г. А.). Попри видавання згаданого часопису (із за великих технічних труднощів виходив дуже неправильно — тоді всого раз на тиждень) збиралося та приладжувано матеріал до видання календаря „Український Пралор на 1920 рік“. Над збіркою матеріалу працювали у підвідділі чет. Герасимович, чет. Степан Масляк, хор. Іван Бобинський, Ростислав Заклинський і ін. Матеріалу назбиралося дуже багато: не було дня, щоб не надіслано з корпусів та етапу ріжних споминів, оповідань та поезій.

Пресова Квартира оголосила теж конкурс на артистичну окладинку для цього календаря, визначуючи відповідні нагороди (1500, 1000 і 500 карб.).

Впливуло одинадцять проектів, з яких три вибрала й запреміювала одиночна комісія дні 14. XII. 1919.* Решту закупила пресова квартира на власність.

Із за недостачі паперу мав хор. Масляк виїхати

Начальній Команді було багато німецьких фахових старшин на високих становищах (зрештою треба призвати, що вони працювали совісно).

*) Проект хор. Ю. Максимчука 1 нагорода, хор. Колпуняка 2-а, хор Дроздовського 3-а.

до Миколаїва для видрукування пего календаря, який заповідався незвичайно гарно. Кінцевий розпад (якого я вже не бачив) мабуть не дозволив на видання календаря.

Підвідділ вічевий, до якого я приєднав між іншими знаного мені з його попередньої діяльності в Відділі для Освіти п. Андрія Озаркова та наміряв до нього стягнути всіх працівників цего відділу, — не міг уже проявити (з огляду на загальне положення) ніякої діяльності.

До смерти пор. Миколи Федюшки (Евшана) творив відділ історичний окрему одиницю внутрі Начальної Команди. Після його трагічної смерти (вмер на п'ятистий тиф дня 23. XI. 1919) прилучено цей відділ (працювали в нім ще чет. Гнат Колцуяк та хор. Юра Шкрумеляк) до Пресової Квартири. Із за недостачі фахового історика був він через якийсь час неактивним. Цойно з приїздом Івана Кревельского (кінець падолиста), який обняв провід підвідділу, почалася знова праця. Історичного матеріялу було дуже багато — кілька великих скринь, — мимо того, що не всі галицькі команди та відділи відклинулися на зазив та наказ Начальної Команди збирати та присилати всякого рода історичний субстрат.

Відомий ще з Галичини зі своєго великого знання та сумлінної працьовитості історик Кревельский при-

нявся горячо за діло, що його не судилося покінчити незабутньому Евшанови. Боюся, щоби серед тяжких переживань галицької армії в січні 1920 цей вельми цінний і для історії незвичайно важливий матеріал не пропав.

Підвідділ інформаційний був застосований головно в праці інформаційного бюро, („Прескват НКГА“ — передтим УПБ (українське пресове бюро) при Диктатурі ЗОУНР; начальником його був за мене чет. Ткачівський, дуже молодий, але дуже працьовитий і здібний та притім скромний чоловік. Він використовував радія (НКом. мала власну радіостанцію, що приймала телеграми) та часописні вісти і розроблював їх для преси, пропаганди й інформації команд.

Підвідділ бібліотечний (начальник Филип Івасевич) основувався головно на бібліотеці колишнього Відділу для Освіти; намічене (та нездійснене ізза провалу всіх намірів!) було закупцю нових книжок в Київі й Одесі та обділення похідними бібліотеками як найбільшого числа галицьких частин.

Референтом театральним був Петро Артилович. Театральна дружина „Львівського Театру“ перейшла буда з падолистом 1919 під ошіку та на етат Начальної Команди Г. А. і підлягала через військового театрального референта пресовій квартирі згл. Начальній Команді Г. А. В падолисті принято до дружини нові артистичні сили та доведено до числа 43 артистів.

Попри давніх артистів як пані Пилипенко, Юрчакова, Литвинівна й і. та панове Рубчак, Бенцаль, Бучма, Шеремета, Крушельницький — упрощено до співпраці такі сили, як пані Козакова, п. Орлова і т. і. Дружина дала протягом жовтня та падолиста 1919 у Винниці ряд вистав: саля міського театру була все переповнена як українською так і російською місцевою публікою. „Новий Львівський Театр“ (назву змінено з „Льв. Т.“) стояв під кінець перебування у Винниці як під оглядом добору артистичних сил так і приготовленого репертуару на висоті своєго завдання.

Не можу не згадати тут і всіх інших членів Пресової квартири, які проявили найкращу охоту для цеї важної та одиноко плодовитої освітньої праці й віддавали їй своє повне розуміння та труд. І так запросив я до участі в праці пресової квартири паню Галю Шепаровичеву (жену сотника Льва Ш.), п. сотн. Дра Романа Ковшевича (випрацював за мене дуже цікаву та цінну розвідку про світову мирову конференцію, — мала бути поміщена в календарі), артиста-маляра Миколу Івасюка; приділені були до пресової квартири ще п. Катя Желізнова, чет. Могильняк, чет. Романишин хор. Дроzdовський (маляр), прап. Коворіс, Тарнавецький, хор. Чубатий та інші, яких імена хвиливо вилали з моєго „Kriegs-gedächtnis“...

По корпусам працювали під цей час (залежні від Пресової Квартири) Бюра пропаганди (назва дуже невлучна — краще Освітні старшини корпусів), які організували цілу освітню роботу в своїй області та проводили її. Організація ця йшла при допомозі освітників старшин бригад, полків, курінів аж до найменших одиниць на фронті та всіх корпусних заведень. Пора недогідна під ніяку організацію, пересування частин в новий район (Миколаїв, Херсон, Одеса), яке вже почалося було, — не дозволили цій організації захопити ґрунт під ноги ні розвинутися. Армія була вже занадто розхвилювана, занепокоєна та розволіткована, щоб можна було з успіхом перевести яку небудь миршу, спокійну акцію.

Начальниками корпусних бюр пропаганди, що мимо тяжких умовин не знеохотилися до послідної хвилі й витревали в спокійній, совісній праці, були за час моого перебування в Пресовій квартирі: чет. Гачкевич (І. корпус), пор. Володимир Бабяк (ІІ. корпус) чоловік незвичайно плодовитої праці; поважну освітну роботу в корпусі багато писав, передовсім історичні оповідання, спомини, біографії галицьких старшин та стрільців, що визначилися в боях, боеві картини з власного життя і т. п., сотн. Микола Щурковський*), опісля четар (проф.)

*) Помер на п'яtnистий тиф у Винниці дня 24. листопада 1919.

Василь Чайківський (ІІ. корпус). Працювали вони, працювали десятки освітніх старшин тай органів по бригадах, полках, четах. Були це люди, ще запалені великим духом, не боялися ні злодіїв, ні пошести, ні смерти. Йшли поміж стрільців по відділах та по лічницях, піддержували, заохочували, переконували зичливістю, любовю, самопожертвуваанням.

Широко зачеркнена культурно-освітна праця галицького війська не розвинулася так, як могла була розвинутися при сприяючих умовах.

Та кинено там ца плодючий чорнозем здорове зерно і вказано всім тим, що схочуть дійсно опертися на народній масі, а мають очі, щоб видіти й уші, щоб чути, — дорогу, якою їм іти до цього народа.

З усего висше наведеного ясно видно, як представляла собі чи Команда Галицької Армії, чи сама галицьке військо своє післанництво на Великій Україні взагалі. Кожду хвилину, кожду нагоду використовував галицький старшина чи стрілець, щоб добром служити народній справі. Крісом проти ворогів, освітою для заблудивших в лябірінті соціальних партійних експериментів, темних братів.

І простий, щирий народ зрозумів це галицьке військо і шанував. Стрінув він галицького стрільця ворожим, недовірчим оком як „Австріяка“, працяв як рідного брата.

Були непорозуміння — не перечу. Вони не дадуться деколи й оминути. Досить одного нерозважного, горячого чоловіка, щоб викликати бурю. Та це прояві локальні, викликані неумінням говорити з одної, — неумінням розуміти з другої сторони.

І хоч розгорячковані, невідповідальні чинники кинули з Камянця клич „бий Галичан!“, на який, здавалосяб, відклинутися мусіло і повинно було все, що дихає (як же?! „зрадники, запроданці царських генералів, Іскаріоти“ і т. п.), не піднялася ні одна селянська чесна рука, щоб вдарити каменем галицького стрільця. Народ сам провірів там, де осліпли ті, що бралися його вести.

Я далекий від того, щоб апoteозувати Галицьку Армію. Я готов признати і її хиби й недостачі. Та я хочу бути тільки справедливим в тім, в чім інші, що не були серед неї, не виділи її праці та страждань, є несправедливими.

В Галичині було це військо досить примітивне, первове, засліплене своєю мнимою непобідимістю (чим я собі і вияснюю більші й менші промахи чи то одиниць чи цілих груп). На Великій Україні, вигнане з хати, воно споважніло, дозріло. Безчинність правительства, конечність самопомочі та самооборони спонукали галицьку армію станути на власні ноги, зрозуміти свої завдання та приноровити до них цілу свою працю.

Я не забуду думок пок. Евшана (що йм він дав вислів і в своїй розвідці „Великі Роковини“), з яким я мав нагоду між іншим говорити і про освітну та загально-культурну працю галицької армії на Великій Україні.

„Ми“ — говорив він, „сповнили наше історичне завдання. Наша боротьба в Галичині та над Дніпром, наша культурна праця тут на Великій Україні, — безслідно пропасти не можуть. Нехай ми загинемо й всі, до ноги, ми будемо погноем для грядучого покоління, яке оцінить нашу працю й черпати буде з нашої муки собі свідомість, ідею, силу . . .“

ooo

III.

Перемиря та договір з Денікіном.

Перемиря Галицької Армії з військами Денікіна це не подія, яка несподівано „впала з неба“, будучи тільки основаною чи на хвилевій самоволі армії чи на настроях її команди. Це одна з дальших, хоч і як болючих форм самопомочі армії, що позбавлена допомоги правительства Великої України, кинена на поталу всіх матеріальних недостач, хоріб і нещастя, розвита фізично і морально, лежала в останніх судорогах . . .

Що до катастрофи прийти мусіло, про це, — я пerekонаний, — не сумнівався ні один розсудний, зимно думаючий чоловік, який бував серед армії та не був за лінівий використати свого найпримітивнішого Божого дару: очей та ушей. Як саме проявиться ця катастрофа — про це не багато роздумувано, тим більше, що ми за послідні часи привикли все й у всім надіятися на якесь чудо, що без умовно (до того степення ми вірюючі!) прийде і витягне нас з біди.*)

*) Віра в чуда та бевоглядна надія, що зробиться добре для нас і без нас (яка, признаю, іноді дійсно й не заводила),

Не можна теж говорити і про політичну орієнтацію армії в цей або той бік. Бо армія не мала не то що такої орієнтації — але навіть належної інформації про те, що діється в світі поза Винницею, Баром, Немировом чи Могилевом.

Однокою орієнтацією Галицької Армії на Великій Україні була боротьба та змагання за ліпшу долю українського народу. І ця орієнтація остала твердо в армії і після перемиря з Денікіном, тимбільше, що це перемиря мало характер чисто військовий і ніяких зобовязань чи уступок політичної натури нікому не давало.

Денікінський уряд та командування знали про це дуже добре, що Галицької Армії не зможуть втягнути до ніякого вчинку, який бувби противний її ідеології: і тимбільше вони її шанували та цінили.

На святі VI. бригади в Винниці, де були між іншими присутні англійський і американський військові представники, виголосив представник російської команди Новоросійської області, полковник ген. шт. Коновалов, по українськи промову, в якій висказував свій подив та пошану для Галицької Армії за її патріотичний національний дух та її пожертвування: оркестрі велив

доходила до цого, що у свої часі говорено про те, що нашим державним девізом (аналогічно до австрійського „viribus unitis“) повинно бути: „Der dumme hat Glück“

грати український народний гімн, який і відповідно вшановано.

Я не хочу цею впрочім цілком маловажною подією сказати нічого більше, як тільки те, що російські міродержальні чинники добре знали й розуміли, — так, як це знов і всякий мало-мальськи зорієнтований інтелігент чи стрілець, що Галицька Армія не дасть своєї душі ні кому, як тільки свому українському народові.

Російська публична опінія (преса) теж не могла знайти в факті перемиря ніякого гачка, за який — би могла вчепитися для витягнення яких небудь політичних консеквенцій. Не забуду статті В. Шульгина в „Кіевляніні“ (числа та дати не пам'ятаю, — було це в кілька тижнів після заключення перемиря). В тій статті цей відомий політичний туз каже між іншим таке:

„Фактом є заключення перемиря Галицької Армії в Добр. Армією. Не знати тільки, які причини спонукали до цего галицьку армію. Або вона дійсно хоче зірвати з германською інтригою і йти від тепер по „володимирськім путі“ — тоді ми цей її крок можемо тільки поздоровити й запевнити, що вона знайде у нас шире, братнє серце та велике попертя в справі її родимого краю... .

„Або вона, припerta з усіх сторін невагодами, нещастями, пошестю, хоче до нас притулитися і на кошт нашої відомої широкої русской натури продовжувати

свою „сепаратистичну“ роботу. У цім випадку знайде вона в нас велике розчарування . . .“

В два тижні після цеї статті (при кінці грудня 1919) читав я в Одесі статтю політика такої самої марки (не знаю, чи Шульгина чи Савенка) в „Єдиній Росії“, який проголошує формально „дезінтересма“ Росії до справ Східної Галичини та твердить, що Росія, пхаючи палець в східну Галичину, бере собі в формі українського руху („гніздо ос“) клопіт на й так нездорову голову . . .

Значить, вже в однім місяці після заключення перемиря перестали пробувати тягнути політичні коцеквенції з того перемиря навіть ті, що були далеко від Галицької Армії та що їх одиноким фахом в політичне куплерство: доказ, що і само перемиря і постава Галицької Армії після його заключення не давали розгону ніяким рос. політичним комбінаціям.

Як що „наших за границею“, пр. у Відні, Берліні і т. д. це перемиря поставило в тупик та в дуже неясне, прикре положення, то причина цего лежить в тім, що вони мало поінформовані про дійсний стан річей, повірили в вісти про „враду“, які перед усіми другими вістями облетіли світ. Усякому посторонньому громадянинові (при чащі „мокки“) мусіла отся справа представлятися менш-більше так: Армія здорова, сита, одягнена (бракувало їй ще хиба лиш трохи „птичого

молока“) одного дня подякувала за службу своїому правительству і перейшла до Денікіна, підписавши цирограф на зречення всіх своїх народних аспірацій. Зрадивши в цей спосіб придніпрянський уряд (який, до статті сказавши, „зужив себе“ цілого для великих заходів для цеї галицької армії) та зрадивши українську справу взагалі, — вона ще до того поставила у критичне положення й придніпрянську армію, яка мимо своєї незвичайної боездатності та запалу з огляду на це мусила теж зліkvідуватися. У ч. 3. (т. 1) тижневика „Воля“ за січень 1920 („Огляд подій“ ст. 128) додічтався я до ось якого цікавого виводу доморослого військового критика:

„Ця зрада поставила військо й уряд УНР. в невимовно тяжке становище. З одного боку переповненість (!) Камянець викликала широке розповсюдження епідемій (до 10%), котрі перекинулися і на армію (до 50%) і таким чином в великий мірі утруднювали боротьбу з ворогом...“

„З другого боку відкриття війську Денікіна вільної дороги на Камянець поставило під загрозу і саме істнування уряду УНР“...

Значить: наслідком „зради“ було розповсюдження пошестей з причини переповнення Камяниця і загроза істнуванню уряду УНР.

Цей „льогікі“ військового критика ні беруся навіть

оспорювати, бо свідчить вона про те, що (у найліпшому разі!) поза Камянець далеко не бував цей Богом забутій критик...

Вкінці я готов навіть в дечім з ним згодитися, а саме, що Камянець — саме Камянець и. П. був джерелом тої найстрашнішої епідемії, з якої вийшли всі інші нужди то яви, — тої чуми, що здесяткувала та кинула в обійми Денікіна колись сильну та здорову Галицьку Армію...

„Переповність“ Камянця безумовно грава теж свою роля. Деякі круги „всесціло“ пхалися „до корита“ — а між народом та між військом не було нікого або дуже небагато.

Щож до „загрози істнуванню уряду УНР.“ — то я певен, що за тим урядом та щей враз з „kritиком“ не була б плакала Україна...

Придніпрянська Армія стояла в кінцем жовтня чи в початках листопада, завдяки дбайливості свого правителства та внутрішнього своєого уладу що до своєї боєздатності на рівній степені зі знищеною Галицькою Армією. Ріжниця лежала тільки, що так чимно скажу, в числах. Зрештою: перемиря з армією Денікіна заключила Галицька Армія в дійсності щойно тоді, як придніпрянське правителство та Гол. Отаман дали на ведення переговорів свою прінципіальну згоду, — вінчить тоді, як стало безсумнівно ясним що ні галицька ні

придніпрянська армія^{*}, вдергатися не в силі. Пошож отже бавитися в софістерії?

Перемиря названо коротко „зрадою“. Та є в цім перемирю два етапи; перший: переговори ген. Тарнавського („чорна зрада“), другий: переговори ген. Микитка („конечність ратувати, що дастися“). — Оба етапи разом відбувалися в протязі вісімкох днів. Справді величавий примір послідовності

Поминувши те „распни!“, що ним розкричалися усякі духи в надії, що все кинеться на „зрадників“ та розірве їх на кусні,— а може і в припущенню, що сповняють тим велике народне діло і „реально“ ратують положення, було ще і багато таких, що покликали будучого історика за судію. Нехай і так. Та попри ген. Тарнавського і „товаришів“ буде на лаві оскаржених у цім випадку засідати вже і багато — багато інших панів з портфелями і без портфелів, з булавами і без булав. Справді цікаво, як між іншим назве історія „безінтересовність“ придніпрянського правительства до справи рідної землі тих тисячів молодих людей, що в ім'я великої ідеї лягли в могили по всіх кутках широкої Великої України. А як назве вона легкодушне загуб-

^{*}) Це цілком ясно заявив кмдт. придніпр. армії от. Сальський на нараді в Жмеринці — так, що попросту дивуватися приходиться його виводам про „зраду“ в ч. 8 тижн. „Воля“ (ст. 349).

лення стотисячної армії, що в долі цілого народу мусі-
лаб мати рішаюче значення? Я не радивби тим панам
накликувати суду історії. Може вийти таке, як і під час
першого процесу у Винниці. Там „зрадників“увільни-
ли, а тих, що накликали суд — осудили.

Як що Галицька Армія (Нач. Кмда Г. А.) дійсно
малаб була замір „зрадити“, — то часу на це було
досить, хочби почавши лише від київської катастрофи.
Уже перед здобуттям Києва мала армія директиву
Штабу Гол. Отамана оминати сутички з денікінською
армією та ждати інструкцій. Після здобуття Києва дені-
кінськими військами та відступі наших військ до Козя-
тина виславо самож Придніпрянське Правительство у
вересні 1919 ген. Навленка з місією до Києва в цілі
переговорів. Переговори розбилися — що правда — о по-
літичні питання. Положення Галицької Армії у вересні й
жовтні було незвичайно тяжке, — мимо цого тягнулося
справу дальше та натягалося струну до найвищої сте-
пені. Армії ще подалося пару качок про визнання са-
мостійності України (у нас особливо принята інекція),
уладжено „тиждень козака“, що приніс сорок пар чере-
виків, кілька сот пар білля та грошей, — або хто його
зна — скільки, — а замість того, щоб в час постара-
тися про рішаюче вияснення та втаскничити в нього
провід армії, — роблено ще в останній мент надію на
приїзд якоїсь великої, справедливої для української

справи, незвичайно симпатичної антанської місії.... Віру в державну мудрість міродатних чинників та надію на зрозуміння ваги Галицької Армії, як і на доцільну поміч для неї — втратила Начальна Команда Г. А. вже давно перед спробами заключення якого небудь перемиря. З цею отже хвилею були вже й всі дані т.зв. „зради“, як що тільки хто небудь про неї бувби думав.

Та це все теоретичні речі, про які даліше і не хочу розводитися. Кориснішим буде представлення подій, які попередили переговори та вкінці й опис переговорів.

В першій часті отсих моїх споминів представив я коротко положення Галицької Армії під оглядом матеріального заосяження та санітарних відносин.

В другій половині жовтня 1919, отже в часі, коли зродилася у Начальної Команди Г. А. думка навязати зносини з денікінською армією в цілі завішення зброї, — більша частина Галицької Армії (около 30 тисяч) об'янута була пошестю та конала по „лічницях“, друга частина (поперх 20 тисяч — тут уже вчисленій і фронт і етап як корпусів так армії!) представляла з себе незначну скількість перебувших тяжку хоробу обезсильних виздоровців та решту покищо ще здорових кандидатів на пошестю. Помочі ні заради ні звідки надіятися не було можна. І всі вже це знали.

Положення військове було в часі, про який бесіда, критичне. Північний фронт цілковито відкритий. Польська армія посувалася в напрямку на Житомір-Бердичів. Галицька Армія держала фронт від Козятиня до лінії на південь від Брацлава: на правому крилі була Придніпрянська Армія. В половині жовтня після проведеного перегруповання перейшла ціла армія в наступ на денікінський фронт. Наступ спершу розвивався корисно, — і Галицька і Придніпрянська Армія узискали деякі місцеві успіхи. Та в дійсності армія вже не була боєздатною. До наступу при сильнім попертю артилерії та скорострілів йшла ще яко тако, за те при найменшім напорі ворога не могла вже майже цілком оказати потрібної стійкості.

Денікінський військовий провід скрішив резервами свій фронт і натиснув головно на Придніпрянську Армію, — вона й почала відступати. На Галицьку Армію впало завдання наступом (головно на своїм правім крилі) відтягити Придніпрянську Армію та цим евентуально спинити наступ денікінських військ проти неї. Для успішного проведення наступу треба було, це розуміє всякий, скупчiti на правому крилі відповідну ударну групу. Такий був і наказ Штабу Гол. Отамана.

Почалося отже перекидання частин з лівого крила Галицької Армії на праве. Як що хто представляв собі, що таке перегруповання війська могло відбуватися

по скорости колишніх європейських пересувань — то дуже помилявся та доказував хиба цим, що він видів тільки карту й зелений стіл перед собою, або зняв тільки про те, що між Камянцем і Проскуровом їдуть поїзди. Тож транспорти, що по обчисленням команди потребували на переїзд вісім годин, їхали три дні... То не було дерева, то не було паровозів, то не було вагонів, — або була ще чистісінька саботаж ріжних залізничних урядників, що після перемиря з Денікіном поступили та зараз уже і були приняті денікінським урядом на службу. З цим не хочуть числитися всі ті, що пишуть та говорять, немовби Нач. Команда Г. А. та Галицька Армія в последніх часах не хотіла сповнювати наказів з гори.

А чому ж тоді, як Нач. Команда Г. А. та залізно-дорожна управа поставила ясне та рішуче жадання передати в руки Галицької Армії управу всіх залізниць на території цеї армії, — це жадання прийнято тільки як один з дальших доказів „ненаситності“ галицької „солдатески“, що хотіла б все взяти в свої руки!?

Або війна або мир. Коли війна, то чи ж можна робити залежною долю війська чи його операцій від доброго настрою цивільного урядовця, який, як практика показала у сотках випадків, — не завсігди мусів і співчувати акціям держави, якої хліб хвилево їв! Та бо то так: хотіли мати й армію (не дбаючи про неї), якаб

їх боронила та на кождий зазив була на все готова, — а одночасно і обмерзіння і страх їх брали перед „мілітаризмом“ . . .

Що відноситься виключно до положення залізниць на Вел. Україні, скажім в жовтні, — або ще лішче, у тому часі, коли залізниця мала якраз відограти рішачу роль, — мігби більше чим я оповісти галицький сотн. Буцманюк, тоді начальник залізничної управи, або сотн. Сакс, залізничний референт Нач. Команди Г. А. Або скажім — і корпус Січових Стрільців (СС.), який у найкритичнішій хвилі ві Старо-Константина відіїхав та їхав на Жмеринку рятувати положення . . .

Пришізнений наступ Галицької Армії на правім крилі приніс знова успіхи чисто льокальні (пр. здобуття Брацлава та ряду сіл на південь від Буга, які протягом двох—трьох днів знова опущено); загального положення він не поліпшив.

З огляду на це оставало ще одне, а саме: відступ. Дальше держання фронту в тодінній лінії галицьких військ було неможливе із за обхоплення його з півдня та акції ворога в районі на південь від Козятиня, з якого стягнено майже всі галицькі бригади на праве крило.

Начальна Команда Г. А. була вже в половині жовтня приготована на евентуальність відступу. Новим постом Начальної Команди Г. А. мав бути Бар, де приготовано для штабу та його відділів приміщення.

Почато евакуацію Винниці з вишколів в район Бар—Котюжани—Н. Ушиця, — при чому відправлюють із за недостачі перевозових середників пішки (здорово в жовтні на босі ноги!), інтенданцьких установ (харч. склади, інтендантури, кравецькі, швецькі майстерні і т. п.), технічних складів та майстерень, відділу летунського (до Могилева) та самохідного і т. д. Одночасно переводили її евакуацію придніпрянських частин та установ, які під цю пору були в Винниці й околиці. — Я випрацьовував план цеї евакуації та стояв в тісних зносинах з залізничним референтом Н. К. Г. А. Справа була не легка хочби тому, що треба було перевести відгрузку всіх установ та частин, що лежали на схід від лінії Винниця—Літин в дуже малу область, а саме між лінії: на захід від Жмеринки й на схід від Камянця Под. та Проскурова. На захід від лінії Ярмолинці—Дунаївці в плякім випадку евакувати не було можливості із за постави польської армії над Збручем, яка стояла тоді в переговорах з Денікіном. При цім усім належить взяти під увагу, що якраз ця область, у яку малося направити відгрузку прифронтового району, була вже забита усікими етапними установами та тисячами хоріх. Зноваж із за недостачі місця по місточках тай із за непрощідних доріг по селах (наддніпрянські яри!) спинювалися такі заліничі транспорти на стаціях їх оставали там нерозвантажені, чим займали сотки вагонів,

потрібних для дальніої успішної відгрузки. Я вже скоро переконався, що відгрузка по плану не є до переведення.

Попри військові одиниці голосилися до евакуації також десятки усіх військових та цивільних придніпрянських установ, про які я перший раз в життю чув (я тоді дійсно почав набирати респекту перед цим чисельним розмноженням державного апарату). Усякий просив бодай одного вагончика — „на акти“... А були тоді й такі, що нібито приходили узискати можність від'єзду — а діставши її, сиділи скокійно даліше і так досиділись... Денікіна. Спершу я дивувався, робив закиди і т. п. Та скоро вже зрозумів, що це тільки конечний офіційний крок для евентуального криття себе перед усіма можливостями будучності.

Вислід двотижневої евакуації був прямо мінімальний. Вийшли тільки відділи, що могли йти пішки та поза ними ще кілька придніпрянських частин, два інтенданцькі склади, летунська та самоходова сотня. Все ломилося на недостачі дров, смарів, паровозів, вільних вагонів. На двірці в Вінниці цілими днями стояли нагружені військові транспорти без надії на виїзд. Частина Штабу Нач. Команди (Матеріальний штаб) два рази грузилася в вагони і два рази розгружувалася. Станції Жмеринка, Бар, Котюжани, Деражня і т. д. забиті були нагруженими вагонами, на яких прочищення треба було кілька днів і паровозів...

Замішання доходило до неможливості.

Про вивезення хорих не могло бути навіть і думки; тому, що вивозити не було куди: все ж було хорими перевознене, — не було і на чим вивозити. Пробувати вивозити таких хорих в товарних вагонах, значило би їх прямо живцем хоронити.

Мені доводилося чути закиди, немовби Нач. Команда Г. А. справи відгрузки прифронтової полоси в половині жовтня 1919 не брала взагалі „поважно“, а вела її гільки так, про „людське око“. Це малоб бути одним з доказів вини Начальної Команди Г. А. в безвихідному положенню, в якім опинилася армія в кінцем жовтня, — та тим самим одним з чинників, що вилинув на потребу заключування перемиря. Що до цого, то замітити хиба можу, що критичне положення армії не могло бути пе-ребігом евакуації вже ні поліпшеним ні погрішеним: на него впливали і впливали далеко тревалійші та по-важніші причини. Як що Начальна Команда Г. А. малаб була дійсно під цю пору намір покінчти акцію переговорами з Денікіном, то не потребувала „людське око“ переводити і тої евакуації, яку їй вдалося перевести, — а в кождім случаю не булаб відсидала в тил особливо інтендатських складів та летунського й самохідного майна.

Усякі підозріння дійшли в часі після перемиря дійсно до дрібних тонкостей: я ані не думаю, ані не є

покликаний, ані не маю права видавати тодішній Начальній Команді Г. А. ніякого „свідоцтва моральності“. Та все ж таки оглядаючи справу з точки тодішнього справжнього стану залізниць і перевозових відносин (що відбивалося кожного дня кілька разів на моїх нервах), мушу зазначити, що евакуацію переводжено з використанням усіх середників, які тільки в даний момент могли стояти до розворядимості. Що таких середників було не багато, — то це й причина, що евакуація не могла бути переведена згідно з планом — ні що до часу ні що до розміру.

Представивши здебільшого тло, на якім мала відбутися мініма „зрада“ Галичан, представлю ще всі періпетії цеї „зради“, які я сам бачив і переживав.

Перед 20. жовтня 1919 подала Нач. Команда Г. А. ще раз (чи не десятий!) докладний звіт про катастрофальне положення армії та просила телеграфічно Диктатуру прислати до Постою Н. К. пп. Дра Назарука і Дра Давидяка в цілі вислання їх до команди денікінських військ для навязання переговорів що до евентуального завішення зброї. З Диктатури наспіла телеграма (яку я читав власними очима, рівно ж як і телеграму Нач. Команди Г. А.), що нема причини до навязування яких небудь переговорів та що пп. Дра Назарука та Дра Давидяка не висилається і не вишлететься. На другу ще більше рішучу телеграму

Начальної Команди прийша з Диктатури відповідь, що всякі переговори рішучо забороняється.

Нач. Команда опинилася в страшнім моральнім положенню. З одної сторони відкривався відступ армії з поліщенням усіх хорих, всього матеріалу та всіх засобів, без гроша в касах*), з замученою, босою та хоруючою жінкою. . . „Піший“ відступ на захід, скажім в район Прокупрова—Старо-Константинова, між фронтами армії польської та більшевицької, — скажім в район Камянця—Прокупрова, між Дністером і польським фронтом. Ну, а що далі?

Рішучо антипольський настрій серед переважаючої частини галицького стрілецтва та старшин бувби при відступі на захід уже по кількох верстах безсумнівно довів до кінцевого розпаду армії. Придніпрянська Армія перебула таке потім в грудні 1919; армія розпалася на чотири групи, польську (корпус С.С. — finale Ланцут), більшевицьку (от. Данченко), українську (ген. Омелянович-Павленко) і ту, що пішла домів тай осталася там під час заняття території денікінськими військами. Значить — у такому разі пріпалиб і хорі і матеріал денікінцям, — армія розбилася була на кускі. З другого боку від-

*) Старшини та стрільці численних відділів вже два до три місяці не брали поборів! В деяких відділах зrekлися галицькі старшини своїх поборів на це, щоб можна виплатити льон стрільцям.

кривалася можливість через зручне узискання завішення зброї чи переміря заховати і цілість армії та її майно (запевнити її матеріальну підмогу світа), узискати міжнародну допомогу для тисячів і тисячів хорих, що гинули по долівках лічиць.

Згори наказали відступати, але твердили, що й тепер ще всякі переговори передвчасні та заборонені. Це мусіло після всіх практик як відносно матеріальної обезпеки армії, так військового (наступ на Київ) чи вкінці і політичного проводу (боротьба в Камянці, дезінтересма) спонукати Нач. Команду призадуматися поважно над тим, до чого доведе вкінці даліше „фушерування“ з дня на день. Як до цеї пори так і тоді не просвітлював в Камянці ніякий плян ні витична ціль, — а тільки невідповідальний за наслідки ділетантизм, який вже і так звів армію на ніщо.*)

* Чи була ще яка-небудь або вигляд бодай на частине вратування армії та чи був тоді взагалі який плян у придніпр. правительства, цого Н. К. не могла знати. Ніхто не давав Нач. Вождові яких би не було даних. Як що такі були, хочби і не знати які таєшні, — то можна бути певним, що ген. Тарнавський таєшні бувби додержав і можеб армія ще яй-більше чотири-пять днів була „перефушерувала“.

Я лиш тому про це згадую, бо то говориться ріжне, — що буці-то придн. правительство мало позитивні даві на те, що більшевики за кілька днів піchnуть енергійний наступ проти Денкінка і т. п. смалені дуби.

Начальний Вожд Ґен. Тарнавський та Начальник штабу Г. А. полк. Шаманек переживали тоді безсумнівно найтяжчі хвили. Почуття відповідальності перед останками знищеної армії, вся тяжість положення, пізнання заводу всіх сподівань, безпомічність, а разом з тим і критична, не дозволююча довго застновлюватись, атмосфера — пхнули вкінці Начальний Провід на перший крок навязання зносин з командою Денікінської Армії.

Та все ж таки не можу тут промовчати двох ошибок тодішньої Нач. Команди. Одна лежить в тім, що Начальна Команда, рішаючися на навязання переговорів, не висондувала вперід як найдокладніше думок цілій армії. Не треба було на це скликувати „Чорної ради“, з якої певно ніколи не булаб прийшла до ясної оцінки настроїв, а якою спричинилаб буда хиба тільки несмак, розполітикування та деморалізацію. Але могла вона в подібний спосіб, як це зробила в численних командах і відділах, зробити у всіх, а принайменше у найголовніших. Це ошибка чисто технічна, формальна, — та ошибкою називаю це тому, що після першої частини переговорів почали з одного з корпусів сипатися закиди, що Начальна Команда не поділилася з ним своїми намірами. І багато з тих, котрі про себе признавали Начальній Команді рацію, що навязала переговори, із за подражанням своєї горожанської чи військової амбіції робились покривдженими і опозиціонерами.

Друга ошибка це вже загальна: вона виступає вже і в нашім приватнім — товарицькім життю, щож долерва в життю політичнім — суспільнім! Вона піхувала пане політичне життя в західній і східній області; свого апогея досягнула безумовно в Камянці.

Вона надавала тон взаємним відношенням наших правителств та наших військ. Ті, що нею послугувалися, думали про себе, що вони незвичайно зручні люди та абсолютні дипломатичні таланти — затеж ті, що стоячи з боку, все виділи та здорово судили, мусіли думати: „Далеко цим, панове, не вайдете!“ При будові молодої держави це червяк, що точить здорове дерево та нищить основи.

Нещирість.

Як научні приміри нещирості у великім розмірі приведу кілька типів, що під час моого пробування на Великій Україні найбільше мені кинулися в очі: Урядовець для осібних доручень, який „рано-ранісъко“ від однайцятої години перед полуднем (тодіж зачинається там день) облазить з течкою під пахою придніпрянські та галицькі уряди й інтригує між ними. Полковник придніпрянської армії (бувшої австрійської служби десантник чи російської служби прапорщик) переконує галицького сотника, що одинокою причиною загибелі української армії це її „дуалізм“. „Міністер“ ломиться в двоє уклонами перед Галицьким Диктатором, з кипчені

йому вистає „Боротьба“, якої передовицю, скидуючу грязною лайкою цегож Диктатора, сам писав. Придні-
прянський Уряд, який при кождій нагоді формально (отже знов нещиро) зазначує безумовну потребу спів-
праці обох українських урядів, підписує „безінтересов-
ність“ до країни, яку заступає Галицький Уряд, без
його відома I т. д. і т. д.

Це типи для науки. А скільки пересунулось попри очі типів з обох областей, яких не запамятати! Прийти Українцеви в українське товариство, як дальше так пійде, буде мукою. „Я вам раджу, з тим чоловіком не будьте надто отверті . . .“. „Я вас остерігаю перед тим паном“ . . . „Я звертаю вашу увагу, що ця людина“ . . . і так дальше. Хиба справді бери та плач.

Ошибка Нач. Команди не є в таких загальних усло-
винах явищем незвичайним, — але менче або більше нормальним і оправданим, виляиваючим з тодішнього загального настрою. Та на ній виріс головно пізніший неоправданий закид „зради“. Полягала ця ошибка ви-
лючно на тім, що Начальна Команда не поставила справи переговорів на як найбільше рішучу і навіть для т. зв.
міродатних чинників ясну й очевидну платформу. Була на це пора ще перед висилкою першої „інформаційної“
місії, була пора і після її повороту та перед початком яких небудь вже зобовязуючих переговорів. Сплюювала від цего Нач. Команду без сумніву непевність наслідків

як для Галицької Армії так і для себе. Та наслідки прийшли і так. Не слід одначе в цих, визначених мною чисто технічних ошибок винести ні найменший особистий закид ні відносно Нач. Вожда ні Начальника штабу. Руководилися вони виключно добром армії та серед цого змагання не добавували майбутнього тяжкого положення Начальної Команди.

Події, мої переживання та враження з часу між 25. днем жовтня і 9. листопада 1919 подаю за моїм дневником.

25. жовтня. Нині рано о год. 9. покликали мене ген. Тарнавський та полковник Шаманек і дали наказ їхати з отаманом Лисняком та ще одним старшиною, якого призначить команда II. корпусу, до Команди денікінських військ, що стоять перед фронтом II. корпусу, — в тим, що всіми дальніми інструкціями поділиться з нами отаман Лисняк, який їх особисто одержав. Я не мав навіть часу захопити з дому найпотрібніших речей, а що найважнійше, вистарати де якого кожуха, — потяг відходив уже перед десятою. На двірки стрінув я отамана Лисняка, якого до нині не знов. Їхали ми вузькою залізницею у зимнім вагоні та в додатку ві слідами соломи. Мабуть ними возили хорих на тиф. На цілий вагон було нас двох. От. Лисняк сказав мені таке: йдемо з доручення Начальної Команди до команди денікінського корпусу, а може і вище,

— заложити письмений протест Начальної Команди проти зауваження над нашими полоненими в околиці Гайсина, даліше, щоб узysкати евентуальну виміну наших занятих в Київі полонених за тих денікінських старшин та жовнірів, що є у нас. Це частина офіційна. Частина устна та неофіційна: спітати денікінську вищу команду, на яких умовах згідна вона булаб заключити евентуально завішення зброї з цілою, отже галицькою і придніпрянською армією на фронті. Письмений протест та предложення виміни полонених, підписані ген. Тарнавським, як рівно ж повновласть „для ведення переговорів в справі виміни полонених“ мав отаман Лисняк з собою.

Їада тревала вічність. Стара історія: на стаціях станемо, — стоїмо годинами. Нема дров; паровіз поїхав до якоїсь цукроварні по дрова. Приїхав паровіз — нема пари..... І знов стоїмо.....

А на стаціях? Куди не подивитися, все хорі, пожовклі, виснажені, згорячковані. А серед них селянє, баби, що вертають з міста домів. Якась молодиця дала хорому стрільцеви кілька яблок. Я не міг давитися, як він їх їв. Він їх майже цілими проковтував.

В Вороновицях простояли ми півтора години, — до Немирова заїхали на п'яту вечір. На стації великий рух: привезли хорти з фронту. Лічниця (властиво пересилочний пункт) в залізничному бараку. Тут ми і від-

шукали полк. Вольфа, Німця (популярно „Вовченка“), команданта П. Корпусу. З питомою йому запопадливістю ходив між хорімп, говорив з ними, видавав управі лічниці зарядження. Хорих около п'ятьсот, — завтра будуть їх перевозити до Вінниці.

До Команди Корпусу (в місті) вайхали ми на короткий час, взяли звідси сотн. Гриця Куріцу (призначений корпусом на члена делегації) і ввечером виїхали з Немирова до Постою 4. Галицької Бригади до Остолопова. Настрій в корпусі поважний, пригноблений послідною невдалою офензивою та немилосердною кампанією вошої. Праця йде по старому, отаман Льонер (нач. штабу), Німець, багато працює; зденервований, похудів.

В Остолопові отаман Богуслав Шашкевич (командант 4. бригади), його жінка — хорунжий Галицької Армії та весь штаб приняли нас дуже широко.

Був тут теж і отаман Шепарович (командант артилерійської групи) і деякі старшини з „окопів“. Завязалася дискусія політичного характеру (неминуче при стрічі хочби лиш не ціліх двох Українців) — а з неї вийшло, що вони числять на те, що перемиря, як конечна „передишка“, буде заключене. Кажуть, що при такім ході речей, як до тепер (приріст хорих, малій стан здорових, непогода та зимно, недостача обуви та зимового одягу) дихання фронту обчислене на дні. З Команди групи (і з корпусу та Н. К.) ідуть безустан-

лі накази до наступів. А кожний наступ кінчиться фіяском та загубою людей. Стан бригади вже й так 130 штиків.

Отаман Лисняк зголосив телефонічно Начальній Команді, що ми в бригаді; завтра переходимо фронт.

26. жовтня. Вислали старшину з полку сотні Гаадейка до ворожої команди полку заповісти наш приїзд та взяти дозвіл на перехід через фронт.

27. жовтня. Висланий старшина ще не вернув. Ми поїхали до Слобідки Райгородської (Команда полку), щоб там на него підіжджати та евентуально безпосередно після його повороту перейти фронт.

Та не діждалися. За те були в першій лінії та виділи її життя-буття. У властивій лінії на віддалі около п'ятьдесят кроків оден від другого стрілець, що лежить в плиткім, наскорі вигребанім рівчику. Під ним трохи соломи чи фасолянки. Земля вохка, зимна, а той чоловік у вітром підшитім плащі, без коца чи „палатки“, якуб міг простелити під себе. Галицькі хлопці держаться, — декотрий ще й підспівує... та чи довго ще? Решта людей полку в хатах по селі — вони властиво і лінія і резерва... На ніч іде цілий полк в лінію — і так день за днем. Запасних частин нема, — нема отже ві зміни, ні відпочинку.. Днем наступи — а в ночі в лінії...!

Пішав ици сотні Гаадейка, команданта полку

і деяких його старшин. Газдейка (це Лемко) я прямо подивляю. Стільки у нім жвучості, стільки енергії та посвяти. Цей чоловік мабуть з заліза. Днем або веде свій полк до наступу, — або трохи спить (залежить від того, чи день в боєвий чи спокійний), вночі ходить по першій лінії. Жартує з хлопцями, співає. Коло 12. год. вночі прийшов нині сам до Команди бригади по диспозицію на завтра. Пожартував, посміявся — і назад в лінію.

Нач. Команда питает телефонічно через корпус бригаду, чи ми вже перейшли фронт. От. Лисняк пояснив положення. Начальна Команда напирає використати безумовно першу нагоду і сповнити завдання.

З другої сторони якраз па завтра наказаний наступ 4. та 3. бригади (а в звязку з ними і бригад стоячих на південь) на ворожі становища біля Кропивної та Райгородка...

28. жовтня. От. Шашкевич з жінкою та штабом виїхав на фронт о 5. год. рано. Ми поїхали около год. осьмої знова до Слобідки Райгородської в надії діжатися вже нині висланого старшини і не дивлячися на наступ, так якось „помежи кулі“ перейти фронт. Парламентар вернув дійсно около 10. години. Був в Нижній Кропивній в команді 75. денікінського полку й передав своє доручення. — Сказали йому, що полкова команда віднесеться щойно до команди корпусу

заг. армії з запитом, чи та в якому місці пропустити делегацію. Щож до нього, то може він ждати відповіді в команді полку. Обходилися з ним ввічливо та по товариськи, гостили, чим мали. Не діждавши і нині ранком відповіді від головного денікінського штабу, вернув він назад, причім командаєт полку запевнив його, що як тільки відповідь наспів, — то він своїм офіциром повідомить про неї команду галицького полку в Слобідці Райгородській.

Тільки що повернув наш парламентар -- начався наступ. Ми виділи його як найдокладнійше з горбків на захід від Слобідки.

Галицька рідонька розстрільна (без резерв) перейшла під незначним огнем ворожої артилерії Райгородок (у якому була тільки ворожа стежка, що відступила на свої лінії), перейшла ріку Бог і посувалася на горби на південь від Райгородка. Ворожа лінія була якраз на цих горбах. Тут почали ворожі пушки та скоро стріли живійше працювати: галицька розстрільна прилягла і скоками почала йти вперед.

Галицькі пушки з групи От. Шепаровича, по старій своїй звичці, отверто виїхали на поле по цю сторону р. Бога та почали грati...

Тріскотня, експльозії, метушня... Ворожий гранат експльодував біля одної нашої пушки. Щось впало, — коні, що стояли в заді сфоркали і розскочились...

Нічого не сталося. Гармату в одну мить впрягли і переїхали на кілька десять кроків в бік. Знова випрягли коней, — біля пушки заметужилося двох людей... і перший вистріл з нового місця. А там по тантій стороні Бога під лісом біла хмарка... Признаюся, такої справности я не сподівався.

Хвилина тишини...

Немов міркують противники, що з собою почати. Немов кожний радить у себе раду, як та куди ліпше вдарити. Нові, якісь ніби голоснійші вистріли ворожої артилерії виривають мене в задумі. Тепер вже й частійші. Тріскотня скорострілів змагається... Зпід ліса, що напроти, встає російська розстрільна і йде-біжить вперед. За нею на тлі темного ліса зарисовується друга...

Розгохоталися наші пушки. Мов в долоні плещуть скорострілі...

Та, колиб сила!...

Ми відіхали враз з нашою артилерією, що займала нові становища в заді.

Вислід нинішнього настулу (втрати незначні, на бригаду кільканадцять людей) сумний: ворог перейшов р. Бог, заняв знова Райгородок, усадовився в Слобідці Райгородській та на горбках, з яких ми рано дивилися на битву.

О 11. год. в ночі прийшов до бригади Газдейко. Веселий, якби нічого й не було. Тільки трохи захрип. Весь день був на фронті — проводив своїому полкови до наступу. З його полку вибуло інні ранених та хорих 9 стрільців. Настрій в команді, розуміється, пригноблений, чи радше спокійно — зрезигнований. Команда бригади спакована — припаси та обоз відіслано в тил. Завтра покаже, чи команда бригади остане в Остолопові.

29. жовтня. На фронті перестрілка. Час до часу говорить артилерія. З південної сторони чути боєвий гамір. Денікінці не наступають.

Нач. Команда запитує знова, чи ми вже вийшли. От. Л. запевнив, що ми завтра рішучо перейдемо фронт, хочби навіть від денікінської Команди не прийшла ніяка відповідь.

Життя в бригаді мені незвичайно подобалося. Поминувши те, що всі живуть як одна сем'я однаковими болями та однаковою втіхою, — у них якийсь незнаний мені спокій, — живуть немов без нервів.

30. жовтня. Мрачний, дощевитий день. Вийшли ми о год. 8. рано до постою команди полку сотн. Газдайка. Вона вже не в Слобідці Райгородській (там денікінці), а в хатині під лісом на південний захід від Остолопова. Вийшли ми з незломним наміром за всяку ціну перебратися через фронт. В З. гал. бригаді „позичили“ ми одного їздця з конем, в іншій бригаді трубача з

трубкою. Владили з половиною простирадла велику білу хоругов на тичці і пустілися доріжкою, що веде з Остолопова до фільварку Райгородок. На переді трубач і „хорунжий“ на конях, кільканадцять кроків за ними пішком делегація: от. Л. з ручною валізкою, сотн. Куріца з кодом на руці та я без нічого.

Поганий, дрібний, зимний дощ бив в лицє. Доволі густа мрака не дозволяла видіти багато перед собою. Трубач всю дорогу, від команди полку аж до критичного місця трубів, розуміється, що інше як австрійський Generalmarsch. Ми переступили нашу лінію . . .

„Лінія“ . . .

По обох боках дороги рівчики, інні вже розмоклі зимною водою. А в них скоростріл і його обслуга та ще кілька галицьких стрільців, скуленіх в двое, переверзалих, мокрих.

Денеде на право або ліво „шікне“ піхотний вистріл.

Ось ми вже й увійшли добрий кусень простору між фронтами: оставало ще яких стопятьдесят кроків. Втім звісний жовнірському ухови свист над самою головою. Ба і другий і десятий. Наш трубач з конем скрутівся, заслонився рукою — і враз з „хорунжим“ почвалали назад в напрямі нашої лінії . . .

Нас взяли на ціль. Чуючи вже густе „пік“ та „пак“ при самих увах, було мені не до сміху. Та я мусів

ровесміятися. На розмоклій ораніні лежала в роастрільній делегація. Довгий от. Лисняк, що ужив своєї ручної торбини як захисту, сотн. Куріца, що кладучися на землю, не забув простелити під себе свій коп, і я, обмазаний глиною від ніг до голови . . .

Сяк-так ми поодиноко, але ціло вицофалися з цего інтересного положення між фронтами. Я заступав думку сейчасового повороту не лише до бригади, але до самої Вінниці. Та от. Л. переконав нас, що ми повинні нині ще раз спробувати. Порадилися ми з сотн. Газдейком і порішили „спробувати“ над Богом проти села Маріянівки.

В дощі перейшли ми ще п'ять верстов і повторили „парламентарну офенаиву“. Сим разом уже без коней, лише з пішим трубачем та „хорунжим“. Тут для відміни зустріли нас уже скорострілами. Якимсь чудом знова нічого нікому з нас не сталося. І ми перемоклі, давонючи зубами, около 5. год. вечером — вернули в Остолопів.

Не можемо ніяк знайти вияснення, чому на нас стріляли мимо сигналів та білої хоругви.*) Неважеж там

*) Вияснилося це під час нашого побуту в команді денік. 75. полку дні 31. X. 1919. Наше наближення, хоть з білою хоругвою, уважано за підступ, — а нас за стежу. Підозріння підступу основувалося на тім, що сейчас по виїзді нашого парламентаря (дні 28. X.) з команди полку в Кропивній, наша артилерія під-

які Калмуки, що не знають міжнароднього значіння цих знаків?

31. жовтня. У Винниці відбулась, кажуть, передвчера „державна нарада“ при участі Диктатора, гол. Отамана, ген. Тарнавського, от. Сальського, полк. Шаманека. Радили над положенням — як звичайно так і тепер-без результату. *Weiterpfuschen*.

Ми переїхали на другий відтинок фронту (полк сотн. Баковича, 3. бригада — Мельниківці) і вислали звідси нового парламентаря до денікінської команди. Перед хвилою (6. год. веч.) вернув з відповідю, що денікінська команда готова після дозволу з Одеси делегацію прийmitи, — та що нині ще ми повинні перейти лінію на фронті фільварку Затиші.

11. год. в ночі. Уловив я свободну хвилю, щоб записати мої враження. Ми вже в команді девікінського 75. полку в Нижній Кропивній. Приїхали фірою, що привела нас сюди з самих Мельниковець. Віз нас мельниківський дядько, здоровений молодчина. „Щось то“, каже, „буде, я уже виджу, що ви аж сюди зайшли. Та най буде аби як, лиш би спокій“. Палькався дуже

час наступу 4. бригади обстрілювала дім, у якому приміщувалася команда їх полку. Отже і парламентаря підозрівано о пе, що він тільки розвідчик. Розуміється, наша артилерія знала про постій команди їх полку не від парламентаря, а з цілком іншого джерела.

над нашими стрільцями: має у своїй хаті одного хорого на поворотний тиф.

Темним вечером приїхали ми до фільварку Затиші — тут остання галицька стежа. Задержало нас двох стрільців і питаютъ за палерами. Один Придніпрянинець — другий мій краян з під Коломиї. Пообертали папері і пустили.

І довга, довга дорога корчами, лісом, полянками. На другому краю ліса (під Вижною Кропивною) ізза рівчака вискакують дві тіни. Один кличе по нашему (мабуть в перший мент видів тільки дядька): „Стій, хто йде?“ „А ви хто?“ „Ми з 75. полка, — ізвольте ваші бумагі“... Я оставшів. Вот тобі і на! Знова Українець та цей уже в сердце стріляє своїому братові з під Винниці, чи з Коломиї.

„Так“, каже, „ми з Катеринославщини, нас там мобілізували. Нашіх тут є багацько“...

Підійшов командант стежі, офіцир, — не час на балачку. Оден штик сів рядом з дядьком і поїхали ми в Вижну Кропивну. Я до нікого не говорив ні слова. Щось таке дуже болюче, таке соромне, гідке овило душу.

Приїхали ми до Команди баталіону до Вж. Кропивної. Повна хата старшин. Типи, як ті, що їх знаю з часів австрійської війни, „русске“ з усіх країв Росії є й Поляки, є й наші... „енки“. Оден з цих останніх

уважав навіть за відповідне похвалитися, що він перед тижнем служив ще в армії „у Петлюри“. Я під моими враженнями встиг його лише спитати: „І вас тут приймили?“... Він очевидно не зрозумів, що я пытаюся не його а тих, що сиділи в таким „характером“ при однім столі...

Перше мое враження з цеї гостини в баталіоні: мішане товариство. В душу не влізеш. Але слова їх не свідчать про велику самопевність чи надію. Мимо умучення, запал без сумніву є. Нервовість — (почавши від провізоричних пагонів, намальованих хемічним олівцем на кожухах, свитках та плащах) — до гри очей, які показують, що неоден з присутніх вратувався від „стінки“; — внутрішнє страждання ізза пережитого, ізза бездомності, довгої розлуки з рідними; туга за мирним, спокійним життям — отсє головні психічні черти, які я уловив у них за час нашої розмови.

Замітна між старшинами безумовно і ріжниця поглядів політичних. Є багато таких, що не хотять писатися на реакційну програму денкінського уряду. З другого боку під впливом дотеперішньої своєї школи не можуть рішитися і на програму більшевицьку. Вони і за відбудовою Росії і за удержанням здобутків революції. В найгіршім випадку за широкою конституційною монархією. Та мимо всого Керенского наївають паяцом.... Словом, гурт опозиціонерів проти-

більшевицьких, які з найріжнороднійших причин повели проти більшевиків кампанію...

До команди полку (Нижна Кропивна) приїхали ми перед годиною. При вечері сидів біля менс знова оден з „наших“ — штабскапітан-кулеметчик. Цей вже навіть говорив відважно по українськи, — служив теж перед місяцем в придніпрянській армії.

Приймали нас по джентельменськи та висказували неукриту надію, що чайже в найближчій будучності удастся в який спосіб привести до порозуміння обох армій та покінчити бій.

Оден капітан дозволив собі на нечесність спитати мене, чому Галичане „такі розумні та інтелігентні люди“, а тримаються Петлюри. Я мусів йому відповісти, що Галицька Армія бореться не за от. Петлюру, а за народну справу і наша розмова враз перервалася.

Галицьку Армію респектують. Кажуть нам, що стан галицьких бригад більший чим по 500 людей, — блаженні віруючі. А ми — розуміється — притакуємо та дивуємося їх.... знаменитій розвідці. Про пошесть в нашій армії, про її лихе матеріальне положення знають, — та не так, як знаємо про це ми...

А все ж найбільше подиву та респекту мають для — Махна. Його військові подвиги називають прямо геройчними, по їхньому розпоряджав теж Махно і доборовим, незвичайно хоробрим жовпіром. Оповідають

про його акції на Лівобережжю, — про здобуття Катеринослава на тилах Денікінської Армії, про його наступ на Таганрог (головна квартира Денікіна). Слухаючи, немов видаш, як їм за спиною йдуть „мурашки в розстрільну“.

О 2 год. вночі мавмо авідси виїхати вузькою залізницею через Гайсин до Зятковець, а звідти мабуть до Христинівки (постій команди групи армії ген. Слащова).

1. падолиста 1919. Вечір. Я знов в Остолопові в команді 4. бригади. От. Л. та сот. К. остали ще в Гайсині (команді денік. давізії). Я іду до Нач. Команди зложить перший звіт з того, що ми виділи та чули.

Нині о год. 7 рано приїхали ми до Зятковець. Проводив нас потягом, як охорона перед можливим нападом повстанців Волинця, відділ жовнірів, у великий частині Українців: Катеринославців та Полтавців.* В Зятківцях був уже ген.-майор Слацов, що потягом раніш нас приїхав в Христинівки. Не було зможи ні часу навіть вмитися. Нас попросили зараз до вагона ген. Слащова. Слацов, чоловік ще молодий, незвичайно рухливий, енергійний — джентельмен (тільки трохи за

*) Волинець в д'сах коло Гайсина вже кілька разів нападав на денікінські поїзди. Роагравались тут цілі бої. Жовнірі жонвою убрали добре — переважно в фуфайки або англійські шинелі: карність добра, настрій умучений.

голосно говорить), приняв нас в оригінальнім кубанськім козачім строю. Коротко привітав — і ми розсілися.*)

От. Л., передавши офіційний папір, почав устно його доповнювати. Часть офіційна закінчилася в кількох реченнях. Що до злого обходження (роастріл) з нашими полоненими коло Гайсина, відповів ген. Слащов, що по його відомостям у згаданій околиці взагалі ніяких стрільців нашої армії в полон не забрано. Відносно виміни полонених, забраних у Київі, вказав він, що по його інформації наші полонені майже всі — втекли. Та він зрештою ще розвідається.

Тоді почав от. Л. часть неофіційну. „Я маю крім цього неофіційне доручення моєї команди просити вас про вияснення, під яким умовам моглиби між нашими

*) Легенда поширювала чутку, що ген. Слащов — це ніхто інший як тільки бувший князь Михайло Олександрович; і в команді денік. полку і по дорозі значучо звертали нашу увагу придувитись добре Слащову, а опісля сказати, до кого він подібний. Оден денік. старшина „довірочно“ відкрив мені „тайну“. Розуміється, що все це неправда. А може думав цей старшина, що своїм відкриттям викличе в мені чи в нас, як представників хлопської нації, якесь „благоговініє“?... У всякім разі свідчить ця подія хіба про те, як дуже у „руссіків“, навіть інтелігентів, любить триматися та поширюватися легенда про всяких Димитріїв, Олександрів та Николаїв, що переслідувані або навіть убиті, живуть дальше як звичайні люди, щоб у слушний час спасти Росію.

арміями бути заключене завішення зброї; — і то не лише що до Галицької Армії, але що до цілого фронту, значить, і армії придніпрянської” . . .

Як на першу частину речення обличча ген. Слащова прояснилося, так на другу затмилося. „Як що переговорювати хоче галицька армія, то ми на переговори з нею готові; от є і телеграма ген. Денікіна на запит вашого парляментаря, щоби галицькі делегації без перешкоди і у всякий порі приймати. Відносно ж переговорів цілої армії, або придніпрянської окремо, то можу вас впевнити, — тому, що над такою можливістю ми застановлялися від хвили стрічі з вашим фронтом і я про це говорив особисто з ген. Шілінгом (командант цілого правобережного фронту т.зв. „Новороссійської області”), — що такі переговори є, — категорично заявляю, — неможливі. Ми стоймо на твердім становищі, що галицька армія є армією екстер'оріяльною, яка під примусом військових обставин перейшла на територію Правобережжа, — затеж армія придніпрянська, це горожане бувшої російської держави і як такі підлягають законам цеї держави, яку ми тільки реститууємо. З вами готові говорити, як з кожною іншою заграницяною армією. Для придніпрянської армії умовини одні: зложити зброю і розійтися по домах. Прийде мобілізаційний наказ нашої головної команди для Поділля чи Волині, тоді вони

будуть мусіти відбувати військову повинність на рівні з іншими горожанами Росії. Які уловини будуть для вашої армії, цого я зараз сказати не можу, тому, що я некомпетентний. Можу вас тільки запевнити, що уловини будуть відповідно до моменту корисні. Я мусівби відіхнати до Христинівки і тут говорити по прямому проводови з ген. Шілінгом, а цей знова з ген. Денікіном. Якщо ви уповноважнююте мене зробити такий злит, я його ще сьогодня зроблю”...

Після цого вияснення почав от. Лисняк інформуватися, згідно сондувати, які могли бути на загал ці услів'я. Передовсім, колиб прийшло до окремих переговорів, визначив він, що основними точками для Галицької Армії мусілоб бути: запевнення повної автономії та пілости цеї армії, — по друге, що Галицька Армія не буде вжита проти інших українських військ, дальше, що буде їй уділений кількамісячний відпочинок та всяка матеріальна підмога, вкінці, що галицька Диктатура остане надальше сувереном армії та одиночим заступником справ Східної Галичини.

Ієн. Слащов не міг що до цих точок дати ніякого обовязуючого запевнення. Обіцяв тільки порушити всі в своїм докладі ген. Шілінгови.

От. Лисняк ще раз вернув до питання переговорів з цілою українською армією, визначуючи (цілком дипломатично), що в тій повинні лежати інтерес самої

команди денікінської армії, як що вона хоче довести до ясних відносин у цім відтинку свого фронту.

Слащов був цим новим предложением очевидно дуже роздернований. Заявив однаке, поборюючи себе, спокійно і категорично, що про такі переговори із за ріжності умовин перемиря бесіди не може.

„Я повторю“, сказав він, „що Галицьку Армію ми уважаємо армією екстеріоріяльною, затеж армію Петлюри за групу повстанців, подібну групі Волнича, Махна та інших, яка існує тільки своїм опертям на (числом і організацією) далеко сильнішою галицьку армію.

Вам може і невідомо, що бандам Махна тільки тому удалося з Правобережжа перейти в Катеринославщину, що дістали від Петлюри амуніцію та що стояли вони з ним в порозумінні й союзі. Як ми трактуємо армію Петлюри, про це нехай вам посвідчить хочби отсей наказ, що його я дістав від моєї команди для передання команді придніпрянської армії“...

Я взяв один листок і перечитав. Був це наказ штабу Новоросійської області з числом оперативного протоколу — отже цілком урядовий, — підписаний Ген. Шілінгом, звернений до команди придніпрянської армії, у якому „приказується“ з огляду на побіди російської зброй відратися армії в місцях, які означить команда денікінської армії, в цілі аложення та задачі всеї зброй й майна частинам денікінської ярмі! „Солдати“ мають

після цього розійтися домів і ждати там мобілізаційного наказу; офіцери переходят на основі мобілізаційного зарядження що до старшин російської держави в склад денікінської армії, — з виїмком офіцирів генер. штабу, проти яких перш усього переведжене буде судове регабілітаційне доходження.*)

В випадку невиконання цього наказу будуть приналежні армії уважатися ворохобниками і карати їх мається „після такого то і такого параграфу постанов воєнного времени“ Розуміється, я цего „наказу“ поважно брати не міг. Уважав його хиба за незлий жарт якогось „офіцера особих поручень“, що нудьгував та не знат, до чого вчінитись. Дивувало мене тільки, що командант фронту дав взятися на такий жарт своєю власноручною підписю.

Ще більше отворив я очі, як ген. Слащов поважно попросив мене взяти з собою щось пять примірників цього „наказу“ та передати їх команді придніпрянської армії. Тому, що я не приїхав в ролі куріера, я цеї його просяби сповнити не міг та дав йому це члено до пізнання. Затеж оден примірник я захватив собі на

*) А генералів — то мабуть відразу уже будеться і стріляти. Там вправді так написано не було, однаке в розмов з ріжними офіцирами ден. команди відніс я таке враження. Особливий апетит на ген. Юнакова мали його бувші учні в військової академії . . .

памятку, та щоби показати в Нач. Команді, як в світі люди жартують.*)

Цілі переговори тревали около пів години. Відношу з них враження:

Денікінська команда добре поінформована про стан (численно і матеріально) нашої армії та про ефективну вартість обох українських Армій. На те, що до переговорів про перемиря прийде, вона була приготована. На веденню переговорів та скорім доведенню до кінця її дуже залежить (певно щось десь рветься!); що хоче вести переговори лише з Галицькою Армією, то це можливо ізза переконання, що з вилученням з гри цеї армії зліквідований буде цілий фронт. Можливо і тому, що хоче цим уникати рівночасно і політичний атут в своїй против Українській тенденції. Заключаючи перемиря з самою Галицькою Армією та думаючи вилучити її цим робом з боротьби за українську справу (хоча тут вона і дуже помилляється!), може надіться зломити цим вістря український визвольний думці, що реpreзентується всеж таки злуковою (хоча би і якою!) галицьких і наддніпрянських військ. У всяком випадку справа ні легка ні проста.

От. Лисняк та сотн. Куріца остали в Гайсині, ждуть на письменну відповідь; я одним віддихом

*) Лежить в актах Н. К. Г. А. цей дотеп хорих на манію великої представників розбитої Росії.

опинився аж тут, і лекше мені якось, що я в „своїй“ бригаді. А ще від непроснаної ночі та всіх тих вражінь і думок розболіла голова. Завтра через корпус „жену“ в Вінницю.

2. падолиста. В полуночне приїхав я до постовою П. гал. корнусу та довідуясь, що от. Л. і сотн. К. теж уже в дорозі до Немирова. Значить — відповідь з Одеси прийшла скоро.

В корпусі положення не змінилося. Тільки хорих чим раз більше. А відносини в пересилочних пунктах та лічницях страшні. Багато гине в вагонах. Мимоволі приходять на думку спомини з падолиста 1918 р., коли при мені в Жмеринці, Радивилові, Тернополі з вагонів вимітали (!) трупів. Послідний наступ, від якого очідано успіху, цілковито завів — наш фронт вичерпаний.

На нашім фронті вже від вчера цілковитий спокій. Немов автоматично завішено зброю. На фронті при-дніпрянської армії поступають денікінські відділи вперед в напрямі Жмеринки. Значить: вони вже в наших тилах...

Що до вчераших моїх вражінь: Не сходить мені з ума, як головне правительство мало совість допустити до цого, щоб справа опинилася перед такою пропастю, перед такою соромною безвихідністю! Що армія довго не видержить, це мені ясно: я ж видів це власними очима на фронті в одній з найкращих галицьких бригад. Відступ...

Тепер хиба пішай на Староконстантинів. А даліше? Що Бог даст?

Сидіти між чотирма фронтами: польським, румунським, більшевицьким та денкінським як в клітці, задихатися в недостачі повітря, конати під пошести та найріжнійших недостач і не мати після місяців боротьби навіть ніякого пляну, ні одного порозуміння з кимсь, — цеж хиба, щоб сказати як найчеснійше, — злочин!

В соціальних поглядах якесь жонглерство між теоріями більшевизму та капіталізмом, — ні пес ні баран, якого вислідом узасаднена ворожнеча і зі сторони більшевиків і зі сторони поміцьків та капіталістів, — в краю апатія населення, анархія та провізорія, що може викрутитися і сюди і туди...

В політиці? Сиві коні, червоні штани, велике інтервю з чужими репортерами, „могучий експорт“, антанські місії в театральних костюмах, заступництво в Індіях і Сан-Домінго — на вні, а внутрі: безграниця ворожнечи та лайка партій, темне, розвильоване всякими кличами простонароддя, фальшиві кредитки, отаманоманія і фунт чорного хліба серед моря пшеничних ланів --- 25 карбованців.*)

От тобі й на!

*) Зрештою навіть ця ціна не норма, — бере всякий, скільки хоче...

• Мимохіть питання: чи є тут взагалі яке небудь зрозуміння поваги державного завдання, чи відвічають ці люди перед ким за свою діяльність?

Хтось нас ще мусить добре вчити. Але за вчера-шню науку — палить мене сором...

О 12. год. в полуднє приїхав от. Л. та сот. К. Привезли вже і письменну **Ідповідь**.*)

Спершу відпис урядової телеграми Денікіна до ген. Шілінга. „Я зі щирим серцем витаю рідину нам по крові галицьку армію при її желанню покінчти боротьбу та перейти на сторону Добр. Армії.“ (Наводить в мене спогад на картину „тещі ex machina“, яка вже й благословить двоє молодих людей, що тільки що зазнакомилися.) В точці другій цеї телеграми говорилося про те, що цілість гал. армії буде задержана, при чому Добр. Армія застерігає собі деякі переміни в команднім складі; в точці третьій, що Галицька Армія проти армії Петлюри вжитою не буде. А за цим підпис Денікіна. Дальше йдуть по точкам умовини перемиря, які подає ген. Слащов на доручення штабу новоросійської області. Головними точками є:

*) Подаю після реконструкції з памяти згл. так, як коротко написав в моїм дневнику. Акт лежить в Н. К. Г. А. — Признаюсь, — я не сподівався, що коли небудь виїду з України та що цей папір придатись мені зможе як історичний документ для оповіщення.

Галицька Армія переходить в повнім складі враз з етапними установами, своїм майном та залізничним матеріалом на сторону Добр. Армії і входить в повне розпорядження головнокомандуючого збройними силами південної Росії через командуючого військами новоросійської області;

Галицьке правительство із за недостачі території застановлює хвилево (временно) свою діяльність та удається до Одеси під охорону та опіку головно-командуючого збройними силами південної Росії; проти військ Петлюри на фронті галицька армія вжитою не буде;

Галицька Армія буде переведена в область Гайсин—Балта—Ольгопіль (нач. команда в Умань), причім цю „перегрупіровку“ належить починати сейчас зосереджуванням армії в районі Погребище—Липовець;

Галицька Армія задержить свою цілість; будуть тільки при вищих штабах установлені з рамени Добр. Армії вищі штабові офіцери як контрольні органи, заразом для вирішення усіх спірних питань на місци;

Нач. Команда Г. А. має дегайно отримати пря-мим проводом з групою ген. Слащова, який передавати-ме дальші доручення Команди Добр. Армії (знова „теща“!). . .

Устно застерігла собі команда денікінської армії у от. Лисняка відповідь Начальної Команди відносно

предложених умовин до вечера 3./XI. 1919: цю відповідь
малаб привезти окрема делегація Начальної Команди
Г. А., уповновласнена до дальших переговорів . . .

О 3 год. після обіду їдемо автом через Вороновиці
до Вінниці.

Через припадок у Вороновицях (не стало бензину)
заїхали ми до Начальної Команди на 9. год. вечером.
Здали акт умовин та доклад з наших спостережень і
вражень. Зі слів полк. Шаманека впошу, що наше
положення безвихідне.

Нарада в Вінниці (28./X. 1919) не дала ніяких
результатів. Була переливанням з пустого в порожнє та
відсунула яке небудь поважне рішення *ad calendas
graecas*. А армія тимчасом конає і положення стратегічне
не дає багато часу до надуми та нарад.

3. падолиста. В Начальній Команді велике замі-
шання та пригноблення. Старшини, з якими я нині говорив,
ріжних поглядів. Одні за переговорами, — другі ка-
тегорично проти. Говорив я і з Федюшкою. Він стойть
на становищі, що переговорювати та миритися Галицька
Армія ні з ким не повинна. Радше кинути і хорих і
майно, а навіть і капітулювати, чим входити в переговори
чи порозуміння, на який би не було основі та з ким би
не було. Микитка та інші за порозумінням з більше-
виками. З ідеального становища призвати мупу
слухність поглядови Федюшки, — та з реального він

очайдущий. Бож ця армія, о скільки збереже цілість, врятується від пошестя і перебуде крізу, зможе ще в будучності відіграти при неналаджених відносинах на Сході навіть велику та важну роля. А як вона вивинеться із цеї крізи, це буде залежати цілковито від зручности та характеру Начальної Команди. Тільки, щоб армія її зрозуміла . . .

На завтра скликана знова „нарада“ до Жмеринки.

Начальна Команда виславла до Штабу ген. Слащова депешу такого змісту:

„Н. К. Г. А. на загал згідна на дальнє ведення переговорів на умовах предложених Командою Добр. Армії. З огляду однаке на конечність порозуміння з власним правителством, що вимагає часу, делегація з відповідю на предложенія Добр. Армії виїде з Вінниці щойно 5./XI.“.

Депешу передано телеграфічно до команди 4. бригади, звідси перенесуть її до Райгородка (команда денік. полка, а полка піде дальнє).*)

На завтрашню нараду призначили корпуси і команди етапу Армії своїх делегатів — з рамени Начальної Команди призначенні: от. Др. Степан Шухевич, от. Омелян Лясняк, от. ген. шт. Альфонс Ерле і четар

*) Телеграфічного отримання до Гайсина не було ще ні 3. ні 4./XI.

Дмитро Паліїв. Мене дивувало, чому не поїде сам ген. Тарнавський, який своїм впливом змігби все ж таки осiąгнути якесь остаточне рішення. Я чув, як він з питомим йому навіть в найтяжій хвилі спокоєм та гумором говорив до одного зі старшин штабу: „Що я там буду робити! Вони мене і так ніколи не слухають! Я вже їм наговорив все, що міг та що зінав. Хай радять раз без мене, може якраз прецінь щось урадять“ . . .*)

4. падолиста. Делегати Н. К. приїхали з нарад пізно в ночі. Про хід нарад поінформував мене от. Др. Ш. та делегат III. Корпуса сот. Микола Щуровський.**)

Наради почалися о год. 11. рано в Штабі (при-дніпрянської) Дієвої Армії. Брали в них участь представники всіх груп придніпрянської армії та корпусу С. С. (от. Коновалець), от. Сальський, полк. Капустянський, — представники галицьких корпусів, У. С. С., Команди Етапу Армії та Начальної Команди, даліше Диктатор Др. Петрушевич, от. Петлюра, прем'єр Мазепа, член Директорії Макаренко і Начальник Військової Канцелярії Диктатора підполковник Долежаль.

*) Що ген. Т. не поїхав сам, уважаю все ж таки за ошибку, яка безсумнівно дала в наслідках причину до всяких інтерпретацій . . .

**) Рівнож сотн. Е. Радик, приділений до військової канцелярії Диктатора.

Спершу складали свої звіти представники всіх груп придніпр. Армії та от. Коновалець що до матеріального, санітарного та військового положення своїх груп, причому усі без виїмку представили його як найбільше критичним. От. Сальський (командант придніпрянської Армії) представив у своїм *resumé* на основі цих звітів загальне катастрофальне положення Армії з зааноченням, що всого того дальнє тягнути не можна, що війна властиво скінчилася та що тепер належить шукати виходу або в одну або в другу сторону; представники армії як жовніри сказали своє, — річ проводу шукати виходу . . .”*)

Після цих звітів настутили звіти представників Галицької Армії (від бригади У. С. С. говорив от. Букшований) такогож самого змісту та характеру як повинні; резолюцію Начальної Команди відчитав чет. Паліїв.

От. Петлюра погодив після цього наради, казав зібрati придніпрянських на галицьких стрільців і виголосив до них промову, яку закінчив заявою, що буде битися до посліднього. Очевидці кажуть, що отся промова мимо усієї краснопічності не викликала між стрільцями ніякого одушевлення, навпаки: з їх поведіння малося враження „зимного тушу“.

*) Порівнай „Волю“ т. I. ч. 8 ст. 349 !

Після обіду завізвав Диктатор представників Галицької Армії до вагону і тут почалася ще раз подрібна дискусія над станом Галицької Армії.

Під час неї наспіла на руки Диктатора телеграма ген. Тарнавського, у якій Начальна Команда вказує, що коли из цих нарадах не западе остаточне рішення, — вона буде примушена ділати на власну руку.... Диктатор був цею депешею дуже поражений і заявив, що витягне з цеї заяви Начальної Команди як найширші консеквенції що до ген. Тарнавського і Начальника Штабу.

Опісля удався Диктатор на нараду з от. Петлюрою, яка тривала дві години. Вислідом її було, що Головний Отаман та правительство в прінципі згодилися на ведення переговорів з Денікіном, отаман Петлюра просив тільки здергатися з їх початком на два дні тому, що на основі телеграми від посла Мацієвича з Букарешту має приїхати антанська місія, якої завданням буде зробити разом між Петлюрою і Денікіном.

Отже ще раз (мабуть уже в посліднє!) приїде місія.... Цим разом уже якась незвичайна і виїмково дуже справедлива.

Признати треба безсторонньо, що ріжні дотеперішні місії — актори незвичайної міри, як що вдалося їм до тої степені завернути голову людям зрілим і державним...

5. падолиста. Начальна Команда рішила не ждати на місціо, в якої приїзд не вірить (хто ж взагалі вірить?), а другої сторони, опираючися на прінціпіаль-нім вирішенню жмеринської наради, сповнити зобовя-зання, взяте на себе депешою до команди денкінської армії відносно вислання другої делегації.

Крім отамана Лисняка та отамана Ерле призначив мене ген. Тарнавський знова до делегації для дальших переговорів.*⁾ Я відмовлявся перестудою — ніщо не помогло: нема нікого під рукою, хтоб зінав російську мову. В одинайцятій год. маємо відійти до Гайсина—Зятковець.

Інструкції одержали устно отаман Лисняк та от. Ерле, крім цого на письмі предложення Нач. Команди для узгляднення при майбутнім складанню умови перемиря.

Тяжко в мене на душі. Перший раз йшав я навіть з зацікавленням, приїхав з тяжкими, незатертими вра-жіннями. Тепер, знаю, їду вже на муку.

7. падолиста. Нині в полуднє приїхав я до Вінниці з делегатами денкінської команди полковни-ком ген. шт. Саборським, полк. інтенд. Мозертом і ще одним штабскапітаном, які мають перебрати протокол перемиря після його евентуальної ратифікації Начальним

*⁾ Признаю, що з огляду на вагу справи можна було зробити кращий добір делегації.

Вождом та рівночасно поінформуватися про потреби Галицької Армії.

Події послідних двох днів: 5. ц. м. в полуночі вийшли ми через Немирів на фронт. З канцелярії Начальної Команди видано нам письменну повновласть „для ведення переговорів щодо завішення зброї“*), яку підписав ген. Тарнавський.

Ми перейшли фронт без перешкоди вечером цегож дня біля Райгородка і через команду 75. денікінського полку (вона вже перенеслася з Кропивної сюди), даліше через Кропивну зайдали на 6. листопада рано до Зятковець. Крім письменної повновласти були ще у от. Лисняка письменні жадання—інструкції Начальної Команди, які мали бути узглядненні при переговорах. Зміст їх був такий:**)

„Галицька Армія задержує як цілість свою повну автономію,— значить устрій, склад команд, мову, герб, гімн та інше.

Зі сторони денікінської команди можуть бути призначенні офіцери не як контрольні органи, а як старшини звязку для вирішення на місці спірних питань усякого роду.

*) З формальної сторони могла мати така стилізація велике значення для евентуального уневажнення перемиря.

**) Реконструкція з пам'яти згл. відпис з дневника.

Правительство З. О. УНР. (Диктатура) задержує свій повний суверенітет над Галицькою Армією. Тільки галицьке правительство має право переводити іменування на командні місця та підвищення у степені.

Правительство переходить в Одесу, де йому буде дана можність навязати свободні вносини з представниками європейських держав.

Галицька Армія переведеться в область вільну від пошести з тим, що перед її дальшим ужиттям, яке наступить після порозуміння обох команд (Денікінської і Галицької) буде їй udлений кількамісячний відпочинок.

Галицькій Армії буде забезпечене матеріальне заосмотрення під кождим оглядом.

Хори Галицької Армії буде забезпечена як найдальше йдуча санітарна підмога.

Для доповнення Галицької Армії будуть вжиті заходи через спровадження до неї українських полонених з Італії та української бригади в Чехії.

Проти Армії Петлюри Галицька Армія вжита не буде.

Старшини та стрільці бувшої російської служби, що тепер повнять службу в Галицькій Армії, мають при ній остатися.

Корпус СС. (Коновалець) належить уважати галицькою частиною.

Для переведення армії в нову область доставить денікінська команда в порозумінню з Начальною Коман-

дою Галицької Армії відповідну кількість санітарних поїздів та транспортових середників.

В Зятківцях ждав на нас ген. Слащов та командант новорос. області, ген.-лейтен. Шілінг. Перш усного запрошено нас¹ до сальонового вагону ген. Шілінга, щоб йому представитися. Шілінг — тип старої служби царського Генерала, старший чоловік з ціхами „вуйка“. Приняв нас дуже ввічливо, не забув однаке заявити, „що колиби ми нині (6. XI.) не були приїхали, бувби завтра (7. XI.) почався загальний наступ на наш фронт“.*)

Після звичайних фраз ввічливості, серед запевнень про свою велику зичливість для Галицької Армії просив перейти для переговорів до поїзду ген. Слащова, що стояв на тих самих рельсах.

У вагоні Слащова ждала на нас уже і призначена зі сторони денікінської команди делегація. Крутилось по вагоні теж багато поприлауваних та наперфумованих кавалеристів — офіцирів, які з затасною цікавістю приглядалися нашим одностроям та фізіономіям. От. Л. мусів без сумніву своїм ростом будили з них респект перед таким „повстанцем“ Бо в своїм кружку вони нас без сумніву й уважали і називали тільки „повстанцями“.

Як на знак усі ці гости зникли: остали ми і денікінська делегація, „доскакував“ ген. Слащов. До дені-

*) Ця припізнача погроза нас не дуже застрашила — звісно: „голий розбою не боїться“.

кінської делегації належали полковники ген. шт. Дубаго, Коновалов і Саборский. Полк. Дубаго як найстарший по службі проводив переговорам. Мовчаливий до „угрюмості“, серіозний, — тип працьовитого до детайлів начальника штабу*). Полк. Коновалов без сумніву найзручніший та найрозумніший з членів денкінської делегації. Трийця кілька літній офіцер з отвертим чолом та ясним поглядом, бувалий в світі, говорить гарно по українськи. Третій член делегації полк. Саборский — молодий чоловік (в протиставленню до Коновалова білявий та низький ростом), мовчаливий і незвичайно серіозний, у його словах пробивається повага та резон.**)

Після провірки повновластей приступлено до нарад. Перший говорив полк. Коновалов. Опираючися на телеграмі Начальної Команди Галицької Армії з 3. XI. що до принципіальної згоди переговорювати даліше на основі предложених денкінською командою умовин, полк. Коновалов визначив, що в інтересі обох армій лежить як найскорше покінчення „безмислиці“, яка абсорбує наші сили, з огляду на що він переходить *in medias res* тим, що відчитає зложений денкінською командою прелімінар

*) Бувним в команді арм. групи Слащова.

**) Полк. Саборский був від 20. XI. до розвалу денкінської старшинської авіації при Н. К. Г. А., оказался ліберальним та розумним чоловіком. Проникнутий був симпатією до Галицької Армії та оказував усе велику волю помочи їй.

угоди. Він надіється, що ми цей протокол, найвище з деякими формальними змінами, приймемо і вже нині принесемо своїй армії фізичний та моральний відпочинок. Не віждаючи з нашої сторони відповіди, почав читати: „Протокол такий а такий . . . і цілий формальний вступ. А отісля: постановляється: точка перша: Галицька Армія переходить у своїм новім складі з етапними установами, складами та залізничним майном на сторону російської добровольчої армії і відається в повне розпорядження головного команданта уоружених сил Півдня Росії через команданта військ новоросійської області . . .“

Запит полковника Дубяго, чи ми згоджуємося на цю точку. Хвилини мовчанки. — Під час них передав мені от. Л., з дорученням забрати голос, зложені Начальною Командою письменні вказівки. Прочитану точку яуважав за основу цілого перемиря; особливо друга її части була небезпечна із за загальноти своєї постанови. Я заявив тому, що вперед повинні в протоколі бути за гарантовані: заховання дотеперішнього устрою Галицької Армії, її автономія, цілість, дальнє подрібно за певнена допомога для цеї армії, становище Диктатури до армії та взагалі все те, про що говорили інструкції Начальної Команди. Ми приїхали не на це, щоб підписати виготовлений одною стороною протокол, а щоби дальнє переговорювати що до евентуальних умов. Я поставив отже формальний внесок,

щоби приступити до детайлічного обговорення умовин з углядненням предложеній Начальної Команди, а щойно після їх вирішення говорити про загальну першу точку протоколу. От. Л. та от. Е. мою заяву піддержали.

Під час цеї заяви з переділу, де відбувалися наради, вийшли полк. Коновалов і Саборський. Остав тільки Дубяго. Я замітив, що в переході вагона велася якась жива розмова мабуть між Коноваловом і ген. Слащовим.

Полковник Коновалов вернув на нараду і заявив менш-більш таке: Він замічає, що наша делегація старається висуванням детайлічних питань протягати (!) переговори. Він уповноважений сказати, що ці міри (ліпше штуки!) не доведуть до ніякого висліду тому, що Добров. Команда стойть твердо на необхідності покінчити переговори в прінціпіяльній формі — сьогодня. Вже так від умовленого речинця три дні проволоки, які застерегла собі Начальна Команда телеграмою з дня 3. XI. Ми повинні собі в цего рішення Добровольчої Кмди здати справу й уважати на всі консеквенції. Зі своєї сторони може Добр. Команда торжественно вілевнити, що вона після порішення згл. приняття цого прінціпіяльного протоколу піде всіми своїми силами на зустріч Галицькій Армії як відносно матеріального обезпечення чи підмоги, так і відносно всіх інших питань, що лежать Галицькій Армії на серці.

„Русский народ щирий та прямий й уміє додержувати обітниць навіть зі шкодою для себе“ . . .*)

Після цеї заяви вийшли члени денікінської делегації, даючи цим змогу нам порозумітися. Полк. Коновалов поставив питання ясно: значить і відповідь мусіла бути ясна, ні або так. Я звернувся тому до делегатів, що дістали устні вказівки Начальної Команди, з запитом, що нам після цого робити, й одержав відповідь, що серед теперішнього положення зірвати переговори неможливо, даліше, що ми при неволі привяти умовини денікінської Команди навіть в рамках предложення ген. Слащова з дня 1. XI., — мусимо однаке, оскільки можливо, старатися ці предложення зmodерувати в напрямі письменних інструкцій Начальної Команди.

Денікінські представники повернули на наради; от. Лисняк заявив їм, що ми готові приняти першу точку протоколу та приступити до дальших „переговорів.“ Всеж таки вдалося під час дальнього переговорювання ослабити формальне значіння цего протоколу вставленням в нього точки про конечність дальнього вияснення питань, як становища Диктатури та внутрішнього життя армії — на майбутніх переговорах в Одесі. Після цього являється цілий протокол чимсь недовершеним та неповним і Начальна Команда може, опершись

*) Порівнай „додержання“ Переяславського Договору.—Ред.

на цім, ще завсіди його ратифікацію зробити залежною від висліду переговорів в Одесі. Дальші „переговори“ в Зятківцях під такими „авспіціями“ були, розуміється, звичайною душевною тортурою.

Ніяких питань політичних не порушувано жі не обговорювано, характер переговорів був виключно військовий. Точка про галицьке правительство звійшла в протокол тільки з огляду на змінячуся військову ситуацію, серед якої треба було певних гарантій що до безпеченства правительства. Текст протоколу цих перегорів такий:

„Протокол перемиря, заключеного між представниками Добр. Армії з одної і представниками Галицької Армії з другої сторони:

Предсідатель комісії: полк. ген. шт. Дубиго. Члени: полковники ген. шт. Коновалов і Саборський. Представники Начальної Команди Галицької Армії: отаман ген. шт. Альфонс Ерле, отаман Омелян Лисняк і сотн. Осип Левицький.

При провірці повноважостей стверджується:

1. повновласть представників добровольчої армії установлена на основі личного приказу команданта військ Новоросійської області ген.-лейти. Шілінга;

2. повновласть представників Галицької Армії видана Начальним Командантом Галицької Армії ген.-чет. Тарнавським з дня 5. к. ст. падолиста 1919 р. ч. 6897.

Постановляється:

1. Галицька Армія переходить у повнім своїм складі з етапними установами, складами і залізничодорожним майном на сторону російської добровольчої армії і віддається в повне

розворядження головного команданта уоружених сил Півдня Росії*) через команданта військ Новоросійської області;**)

2. Галицька Армія під час перебування під згаданою командою не буде вжита до боротьби проти находячоїся на фронті армії Петлюри; до хвилі одержання дальншого завдання відводиться її в запілля.

3. Галицьке Правительство застановлює часово (временно) з огляду на недостачу території свою діяльність і переходить під опіку російської добровольчої команди. До часу визначення місця його осідку переселиться Галицьке Правительство в Одесу, куди негайно вийде.

4. При вищім штабі галицьких військ будуть приділені представники російської добровольчої команди в цілі вирішення на місці всіх біжучих питань оперативного, адміністративного та господарського характеру.

5. Цей протокол входить в життя в дні його підписання — від цього дня Галицька Армія виповнює всі розпорядки Добровольчої Команди.

6. Галицька Армія починає 25. жовтня ст. ст. восереджуватися в районі Погребище—Липовець.

7. Питання, підняті галицькими представниками, доторкаючі внутрішнього життя Галицької Армії і права зносин Галицького Правительства з закордонними державами, остаються невирішеними до часу одержання вияснень від ген. Денікіна. В тій цілі галицька делегація, виділивши юного представника для вручения цього протоколу Начальній Команді Галицької Армії, висилає двох других представників в Одесу, в штаб військ Новоросійської області.

*) Титул ген. Денікіна (Таганрог).

**) Ген. Шілінг (Одеса).

8. Для улекшения взаїмних зносин обовязуються обі сторони вже зараз перевести спільну телеграфну звязь по Морзе, причім лінію до місцевості Липівці установлють добровольці, а даліше до Винниці Галичане.

Підписи: Предсідатель зединеної комісії: полк. ген. шт. Дубяго. Члени: Полк. ген. шт. Коновалов, полк. ген. шт. Саборський, отаман ген. шт. А. Ерле, отаман О. Лисняк, сотник Осип Левицький (всі: вр.).

Уповновласнений Головнокомандуючим збройними силами Півдня Росії ген. Денікіном отсей протокол затверджую — Ст. Зятківці, 24. жовтня (ст. ст.) 1919.:

Командуючий військами Новор. області: ген.-лейтенант Шілінг.

Над кожною з новищих точок дискутовано. І так що до точки 2. обстоювали ми зазначення в протоколі мінімального речиця відпочинку для армії (3 місяці) — денікінська делегація вчислила це питання до тих, які повинні рішитися доперва переговорами в Одесі.

Точка третя стала провізоричною через постанови точки сегої. Як тимчасовий осідок правительства означено Одесу, говорено і про пізніший виїзд до Таганрогу після порозуміння з ген. Денікіном. Ми віднеслися до нього несимпатично, уважаючи Одесу за одиноче місце, яке відповідало всім потребам правительства (близкість армії — добрий звязок з фронтом).

Точка четверта була вислідом зміни предложеного ген. Слащовим услівя (гл. письменне предложение ден. команди з 1. грудня) в користь нашого предложення.

В точці п'ятій бажала денікінська делегація такої стилізації: ... „входить в життя з днем 24. ст. ст. 6. н. ст.“ Це малоб означати, що перемиря малоб уже мати обовязуючу силу без ратифікації зі сторони Начально-го Вожда Галицької Армії. Ми уважали це неправним і неможливим до приняття: переведено отже постанову, що протокол входить в життя в дні його підписання. Не сказано ким, — але було ясним, що протокол без ратифікаційного підпису Начального Вожда або його повновласника не може називатися підписаним ані бути правосильним.

До точки осьмої: 5. падолиста заложено лінію з фронту нашої 4. бригади до Райгородка (кмди денікінського полку) — головно для того, щоби делегація в разі потреби могла прямо кореспондувати з Начальною Командою (я мав з собою шифровий ключ). Та це по-лучення мусіло з огляду на постанови протоколу (як точка 6), що цимагали сталої звязи з Начальною Ко-мандою, змінитися на перманентне.*)

*) „Військовий критик“ з „Волі“ (ч. 3. ст. 127.) між ін-шими балакає таке :

.... „уже з 3-го листопада стала почуватися якась непев-ність в районі Винниці, яку занимали галицькі частини.... і т. д. по розсліду цеї справи вияснилося що:.... З. Галиць-кий Штаб був получений телефоном зі штабом Денікінської Армії і накази українського командування були негайно відомі штабу Денікінської Армії....“ На це зазначу, що перший

Переговори тривали три години. Підписання протоколу комісією наступило 6. листопада 1919 о год. 12.¹⁵ п. пол.

З переговорів відніс я враження, що денікінській команді особливо залежало на тім, щоби 6. листопада довести їх до кінця, а принайменше до прінципіальної заяви Начальної Команди Галицької Армії, що вона диспонована та готова до заключення угоди, на основі якої Галицька Армія перестає бути ворогом на фронті, та — що більше — готова на будуче підчинитися зарядженням денікінської команди. Вісти, які я зібрав в Зятківцях та по дорозі звідси до Винниці, вказують на це, що група Слащова мала наказ зараз по ратификації договору Начальною Командою перекинутися на Лівобережжя проти Махна, який своєю зручною парті-

прямий провід збудовано тільки 5. листопада, а як що денікінська команда перед цим часом знала зміст приказів як при-
дніпрянської так і Галицької Команди (що воно так було, перевірив мені телефонічний офіцир команди ден. дивізії, показуючи мені під час моєго побуту в Райгородку 5. листопада по німецьки зложений приказ Начальної Команди до наступів з 27—28. листопада), то причина лежала в тім, що деякі урядники „земських“ стацій тайком долчувалися до військових проводів — і в цей спосіб депеші з Винниці до Немирова — заходили по земських дротах аж до Брацлава чи Гайсина. З цого видно, що військовий критик має дуже слабі та односторонні інформації — про „своїх“ уроженців

занткою розбивав всю роботу в тилах денікінських військ.

Тим то і пояснюю собі те, що денікінська делегація так рішучо вперлася на першій точці протоколу: для неї ця точка була найважнішою — рішення всіх других точок могла спокійно перенести на пізніший час. І для нас ця перша точка була найважнішою, та з іншого боку. Нам не спішлося з її покінченням так дуже як денікінській команді.

Як що була б змога та сила, то варто було, щоб про неї ще переговорили деякий час — гармати....

Та що й казати... Не сильна денікінська армія — та все ж досить сильна була на це, щоб серед нашого теперішнього положення нанести нам последний, смертельний удар.*)

З цего поспіху денікінської команди вияснюється і те, що про справи, які найбільше нас пекли, а саме матеріальне заохочення, ліки, лікарі і т. п. у протоколі нема згадки. На наші представлення відсилають нас до точки 7., запевнюючи торжественно, що все — все, чого ми тільки потребуємо й важадаємо, буде узгляднене при переговорах в Одесі тай отісля й словнене.

*) Під цю пору стверджено на українському фронті до 16.000 штуків денікінських військ, в тім окото 7000 кавалерії. Натомість Галицька Армія мала в боєвій лінії окото 5000, наддніпрянська окото 1800 штуків....

У виконанню постанови цеї точки згл. для переговорів що до справи становища Диктатури, внутрішнього уряду та життя армії, матеріальної та санітарної допомоги і т. п. виїхали отаман Ерле та отаман Лисняк цегож самого дня 6. листопада до Одеси, а я зі згаданими на початку сьогоднішніх записок російськими офіцірами до Винниці.

По дорозі ночували в команді корпусу в Немирові. Нині рано звідти виїхали — на вулицях вібралося багато людей, що або без прояви свого чуття нас тільки оглядають або мають хустинками і щось кричать....

Вже на двірці в Винниці довідався я від сотн. Гузара, який виїхав нас стрічати, що приказом Диктатора ген. Тарнавський та полк. Шаманек усунені від командування армією, причім ген. Тарнавський одержав тримісячну відпустку, а полк. Шаманек має ждати при Начальній Команді свого, дальншого призначення.* Начальним Вождом назначений ген. чет. Микитка, дотеперішній командант І. корпуса, — Начальником

*) Усунення ген. Тарнавського та полк. Шаманека наступило дня 5. листопада сейчас після приїзду Диктатора зі Жмеринської наради до Камянця — значить в консеквенції слів Диктатора під час нарад в Жмеринці. Газа лихой комунікації, як телеграфічної так і залізничної, приказ звільнення прийшов опізненим і ген. чет. Щіріц (новий Начальник Штабу) приїхав з Камянця до Винниці доперва 6. листопада вечером.

Штабу Галицької Армії ген. чет. Щіріц, бувший Шеф Ін. Штабу Галицької Армії — піднесені оба одночасно з полковників до ступеня генералів.

Ця вістка поразила мене своєю неожиданістю та одночасно піднесла мене душевно. В першій хвилі я подумав, що ця переміна наступила може з причини якої зміни або вияснення положення: нова Команда має отже свободну руку перемиря, як заключене старою, неміродайлою тепер командою*) узнати або відкинути. В завороті подій та вражінь пережитих мною за послідний тиждень — я властиво сам не знаю, чого я тепер хочу.... Я тільки чув кожним нервом, що там у Зятківцях сталося щось неприродне, болюче, але неминуче....

Російських старшин полишив я аж до вияснення положення в готелі „Савой“. Сам сейчас поїхав до Начальної Кмди для докладу.

В канцелярії Начальника Штабу були вже присутні: ген. Тарнавський, ген. Микитка, ген. Щіріц, полк. Шаманек, от. Цімерман (начальник опер. відділу Н. К.), от. Вурмбранд. Я прочитав протокол спершу в оригіналі, опісля перевів його на німецьке. Ген. Тарнавський звернувся до ген. Микитки та ген. Щіріца; „Ви як

*) В дійсності відбувалися переговори в Зятківцях (6. листопада) з доручення старої Начальної Команди, яка цего дня уже не існувала.

нова команда маєте право і можність цего договору не признати і або почати ві своєго рамени нові переговори або шукати іншої розвязки. Я зазначу ще раз, що робив те, до чого був приневолений“.

Я доповнив думку ген. Тарнавського, представляючи коротко всі мотиви, яких ужити може Начальна Кмда для виходу з теперішньою положення та для евентуальною відмовлення правосильності теперішньому договорови. По хвилі надуми, стоячи над Генеральною картою, де як найдокладніше зачерткена була тактична ситуація, сказав ген. Щіріц: „Говорите як дитина... З причини теперішнього катастрофального положення армії як під оглядом матеріальним так і стратегічним*) Начальна Команда мусить дотеперішні переговори в прінціпі признати; щож до справи самого ратифікування протоколу говорити ще будемо з представниками денікінської команди“...

На год. 4. після обіду запрошено російських старшин до Начальної Команди.

Я був з початку цієї конференції присутній як переводчик.

Ген. Микитка та Щіріц заявили на прінціпіальний

*) Ген. Щіріц пізнав докладно це положення під час своєї візитациї фронту, аку відбув на доручення Диктатора сейчас Після нарад у Винниці (26. X. 1919).

запит полк. Саборського, що теперішна Нач. Команда, мимо ріжних застережень, в основі признає дотеперішні переговори.

В дальший часті конференції заступав мене як переводчик сотн. Ганс Кох. Я нечайно захворів. По інформаціям сотн. Коха згодилися вкінці на те, що Начальна Кмда зможе договір ратифікувати тільки після порозуміння з власним правителством. Російські старшини ждатимуть у Винниці.

Стільки в моїм дневнику: продовжувати його не мав я ні змоги ні сили.

* Пізнійші події розвивалися ось як:

8. XI. 1919 — виїхали ген. Ціріц та от. Іммерман з текстом договору (з 6. XI.) на „нараду“ в Деражні. В цій раді брали участь крім згаданих: Диктатор Dr. Петрушевич, гол. от. Петлюра, от. Сальський, підп. Долежаль та панове Мазепа (наддніпр. прем'єр) і Макаренко (член Директорії).

Протокол договору, що поставив після рішення у Жмеринці „нараду“ перед „чорне на білім,“ поділав мимо всого на от. Петлюру так, що стіл, при якому сидів, мало що не тріс під його кулаками. От. Петлюра важдав категорично негайногого — розстрілу ген. Тарнавського та інших „виновних“. Диктатор Dr. Петрушевич мусів його доперва успокоювати та пригадати, що ми все ж таки числимо себе Европою, що в

нас є і військові закони і суди, у яких силі лежить і розслідування вини і кари.

Ген. Ціріц представив ще раз (котрий це було раз?) положення армії і після довшої дебати доручив от. Петлюра ген. Ціріцови... *risum teneatis...*, „ділатасти так, як це йому накаже жовнірська честь“...

Дуже дипломатично.

Розуміється: відвічальність та дуже тяжка справа, яка стається багато—багато лекшою, як що можна її скинути на кого другого.

Ген. Ціріц вповні зрозумів цей мент — а з другого боку научений досвідом ген. Тарнавського, цілком оправдано мусів зажадати від от. Петлюри Гваранцій, що за наслідки голосу своєї жовнірської чести не буде розстріляний...

Одним словом атмосфера „державної наради“ в Деражні була досить „симпатична“...

Для переговорів в рамени придніпрянської армії назначив сам от. Петлюра як одного члена делегації одного зі своїх адютантів, другого мала назначити команда придніпрянської армії.*). Придніпрянська і нова галицька делегація мали разом відправитися на переговори.

*.) Думаю, що не помилуюся, твердячи, що це була вже друга в ряду делегація придніпр. армії — перша (між іншими, полк. Каменський і гал. сотник Олесницький) переходила фронт

А щож з місією, про яку говорилося так поважно в Винниці? — спитає кожний...

Ще й досі іде!... А маємо тепер март 1920 року.

Після повороту ген. Ціріца з Деражні (9. XI. 1919) наступив на основі одержаного ним приказу (підписаного Гол. Отаманом та Диктатором) арест ген. Тарнавського та „товаришів“ — це є: полк. Шамаяека, от. Ерле, от. Лисняка та мене і поставлення перед доразовий військовий суд за — злочин зради!...

Розправа перед полевим судом у Винниці тревала три дні (11.—13. XI. 1919), причім попри оборонців судді сотн. Шалинського, от. Шепаровича т. і. головними оборонцями були відносини, представлені мною коротко в першій частині моїх споминів, а задокументовані кождим без виїмку свідком, що його суд по-кликував для зізнання.*)

Доразовий суд увільнив всіх обжалованих від вині і кари.

тоді, як я вернув до Винниці (7. XI.), значить в виконанню постанов наради в Жмеринці. Ця делегація вернула з нічим тому, що денікінська комда стояла твердо на тяжких умовах для придніпр. армії (я подав їх під датою 1. XI.)

*) Стенографічний протокол цеї незвичайної судової розправи (зладив сотн. Кох) був в Начальні Комуанді та полевім суді Начальної Комуанди: його затрачення було би шкодою для кінцевого висвітлення подій та переживань Галицької Армії на Великій Україні, затратою історичного документу першорядної важливості.

Доводилося мені декілька разів тут у Відні чути, німовиши ген. Тарнавський на суді боронився головною твердженням, що Начальна Команда вела переговори з Денікіном по приказу Диктатора Дра Петрушевича. Про таку оборону не було й бесіди, зрештою була вона і нестійною і недоцільною. Вступні „інформаційні“ переговори почала Начальна Команда в виду негативних відповідей з Диктатурою на запити тому, що уважала узискання передишкі на фронті однокою можливістю ратування армії від повної загибелі.

Обовязуючі переговори (друга делегація до Зятковець) були проваджені вже після висловлення прінципіального ресолюції Гол. Отамана та Придніпрянського Уряду так і Диктатора Дра Петрушевича на ведення переговорів з Денікіном. Причина, чому Начальна Команда не ждала на антанську місію, на якої приїзд покладав всю надію Гол. Отаман, а виславша свою місію вже на другий день після жмеринських нарад, була та, що Нач. Команда, (що опісля показалося дійсно правдивим!) втратила раз на все надію в приїзд та благосклонність якихби не було місій.

Ген. Тарнавський був поставлений перед судом під вакидом зради, розуміється, не за переговори, які ведено після жмеринської наради, бо тоді велися вони вже після признання необхідності їх ведення усіми міродайними чинниками, — тільки за першу частину пере-

говорів, за ту, що я її називаю вступною, інформаційною, отже за саме навязання переговорів. Цеж навязання зносин з денікінською армією відбулося виключно по приказу катастрофальних відносин як матеріальних так і військових, на які ні придніпрянський уряд ні Диктатор ніяк не реагували. Перший тому, що не хотів нічого видіти ні розуміти, другий тому, що будучи в полоні не мав сили та зможи.

Нач. Команда у неважила 9. XI. перший протокол договору та заключила за згодою денікінської команди, з якою кореспондовано телеграфічно, формальне*) завішення зброї на 48 годин. Це завішення зброї почалося дня 10. XI. 1919 о год. 6. рано і тривало автоматично аж до заключення кінцевого перемиря.

Цегож дня відправила Начальна Команда до Одеси нову делегацію для переговорів, зложену з отамана ген. шт. Цімермана, сотника Турчина і поручника Дра Гр. Давида. Там зложено новий протокол перемиря, який 19. XI. 1919 затвердив своєю підписю Начальний Вожд ген. чет. Микитка — та який став дійсною основою дальших взаємин армій галицької та денікінської.

*) Дійсне хоча і не умовлене завішення зброї, а властиво повний спокій на фронті галицьких військ наступив вже 1. XI.

Одночасно з цею делегацією Галицької Армії виїхав до Одеси теж делегат придніпрянського уряду (Гол. Отамана) та команди придніпрянської армії (от. Сальського) полковник Каменський.

Та денікінська команда і цим разом (отже при третій з ряду спробі) не хотіла говорити з делегатом придніпрянського уряду її армії, обстаючи при своїх категоричних тяжких умовах.

Для дальнішої ілюстрації, як залежало проводити Галицької Армії, щоб добитися вкінці до можності переговорів цілої української армії, подам ще слідуючий обмін телеграм:

„Изъ Одессы №. 4113 Липовець-Винница. Начальному Командованію Галицької Армії. Срочно-военная. 11-ое ноября 1919 г. Въ Одессѣ ген. Штлингомъ была принята делегація. Полковнику Каменскому какъ представителю наднѣпрянской армії свиданіе было категорически отказано. Генераль Штлингъ допускаеть переговоры только съ представителями галицькой арміи... и т. д. Отъ имени галицькой армії отаманъ Цимерманъ.“

На це відповідь: „З Винниці в Одесу.

Начальникови військової місії У. Г. Армії отаманови Цімерманови при добровольчому командуванню.

Ще раз, повторяється, що переговори вести можна тільки для обох армій разом і для них разом може бути заключене перемиря. Н. К. Г. А. ч. оп. 6768. ген. Микитка.“

Та мимо всіх старань не вдалося делегації Галицької Армії переперти бажання Начальної Команди, що були одночасно безумовно і бажаннями всеї армії.

Вкінци, беручи справу реально, чисельне відношення обох армій було дуже ріжне: Галицька Армія числила все ж таки ще десятки тисяч, придніпрянська армія стопилася вже була до досить низьких чисел...

Під конечністю поступів денікінської армії, бо вона в дійсності не зупинялася на ніяких тяжких перепонах (по офіційним звідомленням заняли були денікінці Бар, саме коли галицька делегація перебувала в Одесі, на передодні переговорів) та конечністю ратування тисячів хорих, майна й армії взагалі рішилася Нач. Команда на припоручення Диктатури вести переговори з денікінською командою в імені самої Галицької Армії.

Подаю дослівний текст зложеного в Одесі протоколу:

„Протокол засідання військової комісії зложеної з представників Добровольческої та Галицької Команди.

Одеса, 4/17. падолиста 1919.

Представники від Добрагармії: полковники ген. Шт. Даровский, Коновалов, Саборский;

від Галицької Армії: отаман ген. Шт. Цімерман, сотник Турчин і поручник Др. Давид.

Повновласти представників Добрагармії стверджує особисто командуючий військами Новоросії ген. лейтенант

Шілінг', а повновласти галицьких представників являються видними з предложених ним телеграм Командуючого Галицькою Армією чч. 6828 і 7852.

Провід обняв як найстарший степенем полк. Ген. Шт. Даровський.

Постановлено:

1. Галицька Армія переходить в повнім складі враз з тиловими установами, складами і движимим залізно-дорожнім матеріалом на сторону російської добровольчої армії і входить в повне розпорядження Головнокомандуючого збройними силами Південної Росії, тепер через командуючого військами Новоросійської Області;

2. Галицька Армія задержує свою організацію, командний збір, мову, устави і ціле військове майно. Частини мають існувати в складі не менше 75%*) своїх штатних складів по штатам Галицької Армії, які обов'язують по 4/17. падолиста 1919.**)

Корпус Коновалця не уважається галицькою частиною.

3. Російське добровольче командування допоможе

*) В споминах Д-ра О. Назарука „Рік на Великій Україні“ подано мабуть через ошибку не 75%, тільки 50%.

**) Ця постанова нормувала справу евентуального розвязування частин: розвязати якусь частину можна було отже тільки тоді, коли вона зійшла на стан менше чи 75% штатного станову з 17. XI. 1919.

Галицькій Армії в доповненню її рядів уроженцями Галичини, що находяться як в чужих державах так і на території Росії.

4. При вищих штабах як також установах і всіх самостійних частинах Галицької Армії будуть приділені російські старшини, лікарі і урядники після вибору Добровольчою Командою для звязку і порішення на місци питань, які би виявилися.

5. Політичних питань відносно взаємних відношень Галицького Правительства до Правительства Доброволії, як також відносно майбутньої судьби Галичини не розбирається і полішається до рішення політичних переговорів. Аж до рішення тих питань в постю ген. Денікіна задержує Диктатор Галичини право керування і контролі внутрішнього життя Галицької Армії;

6. Галицька Армія не буде воювати проти армії Петлюри, яка находитиметься на фронті.

7. Галицька Армія зосередиться не пізніше 17./30. падолиста 1919 р. в районі Косятин—Винниця—Іллинці—Оратово—Погребище.

8. Для забезпечення тої концентрації займає негайно Галицька Армія та держить район Бердичева.

9. Штаб Галицької Армії переходить найпізніше до 17./30. падолиста ц. р. до Умані.

10. Всі тилові військові установи, етап, склади і ін. пересуваються постепенно і розташовуються на лінії

Христинівка—Ольгопіль—Вознесенськ—Миколаїв. Санітарні установи, в яких находяться хорі та реконвалесценти, остають на місци.

11. Хорі та ранені Галицької Армії, які не найдуть місця в галицьких лічницях, будуть приняті в шпиталі збройних сил південної Росії на рівних правах з російськими, а після видужання вертають в Галицьку Армію.

12. Для звязи зі штабом Командуючого військами новоросійської області вищлеється зі штабу Галицької Армії осібного старшину.

13. Цей договір входить в силу з хвилою ратифікації його з одної сторони командуючим військами Новоросійської Области, з другої сторони Командуючим Галицькою Армією.

14. Ворожі кроки між Добр. Армією і Галицькою Армією устають з хвилою підписання цего протоколу представниками обох сторін, не вичікуючи ратифікації його, як це сказано в точці 13.

Предсідатель комісії: Даровський вр.,
Коноваловъ вр., Саборский вр., Цімерман вр.,
Лука Турчин сотн. вр., Др. Гр. Давид пор. вр.

Після заключення цего договору наступила згодом його реалізація, серед якої почала показуватися неможливість здійснення його цілого по точкам і почали проявлятися більші або менші розочарування з обох сторін.

Начальна Команда, якої одиночкою метою було за

всяку ціну вратування армії та її цілості, стала вже в перших днях після заключення договору майже безсильним свідком наслідків дезорієнтації, яку викликали події останніх трьох тижнів, а саме: перші спроби переговорів, окликання їх „чорною“ зрадою, суд над ген. Тарнавським, його оправдання — вкінці продовжування переговорів новою командою. Треба було бути глибоко втасманиченим в справу, щоби зрозуміти ці скоки.

Почалося політиканство та „особиста“ орієнтація — кожного по своїм симпатіям.

Політиканство армії це природний наслідок, скажу членко, слабости одиноко до політики уповноваженого-політичного проводу. Як що армія увидить чи почне, що політичний провід не доріс до свого завдання, що він пхає-попихає день за днем без ясно витиченої цілі, — діпхавши в цей спосіб справу над самісіньку пропасть, плаче або гризє з лютості чи безсилля пальці чи розвиває столи, — або, що ще фатальніше, робить у цей мент дальшу долю тисячів людей та державизалежною від приїзду або неприїзду — знова муши говорити і членко і по німецьки, — „einer Faschingsgesellschaft“, то й не диво, що тоді всякий, чи інтелігентний старшина, чи півінтелігентний стрілець винходить свої деколи багато влучніші методи розвязки тяжкої ситуації. Зачинається звичайно від фраз в роді: повинні були зробити це і те, . . . треба було повести

справу так і так, ... якби були ... і т. д. — а кінчиться менче або більше фамілійною фразою і само-орієнтацією.

Як що армія знає, що долею її кермує зріла, розумна політична думка, до якої вона на основі перебутого мусить мати безоглядне довір'я, — то й нема найменших підстав ні до політиканства ні до шукання особистої орієнтації.

Під час процесу травлення договору зменилася отже Галицька Армія о відповідну скількість здорових людей, які, зневірені в провід, орієнтувалися на захід або шівніч.

Начальна Команда будь сама своїми наказами, будь перед свій орган недвозначно і ясно визначувала своє становище як що до цого, чисто військового і виключно військовими згаядами продиктованого перемиря так і що до своїх непохитних основ відносно народної справи.

Яснійше хиба не можна було говорити як приміром:

„Хай український нарід гляне в перетомлені очі наших стрільців — а вичитає в них, що галицький стрілець до смерті останеться вірним ідеї, за яку вмерло тільки його товаришів і за яку готов вмерти і він“...

„Козацький Голос“ ч. 53 з 16. XI. 1919.

„З повищого договору бачимо, що він дає нам можність заспокоїти ті потреби армії при рівночаснім невиреченому наших ідеалів“... „Коз. Гол.“ ч. 55 з 24. XI. 1919.

„Українська Галицька Армія, яка цілий світ дивувала своєю боездатністю, безумовно важде ще на цю хвилю, яка дасть їй вінець слави за її жертви, за її кров, за злідні, муки і кости незабутніх геройв“...
„Коз. Гол.“ ч. 61 з 8. XII. 1919.

„Хвиля за поважна, а Українська Галицька Армія за слаба, щоби її розбивати. Українська Галицька Армія існувати мусить, бо перед нею ще багато незробленого. Я знаю, що в неодного з вас серце кривається, дух бунтується проти теперішніх обставин. Але чи задля того можна покинути ряди армії? Ні. Бо за ту ідею, за яку десятки тисяч поклали головами, Ви, оставші при життю, мусите боротися даліше...“

... Тепер не час на забави і байдужість. Народ наш в неволі, жде визволення — та жде його від Вас. Чим ми будемо сильніші, тим краща будучість чекає наш Народ“... (Наказ військам ч. 143 ген. Тарнавського з 17. XII. 1919.)

І денікінська команда, як що вона тільки крихітку інтересувалася настроями Галицької Армії чи Начальної Команди (а що інтересувалася — це певне!), мусіла це все і видіти і розуміти. Зрозумів це вкінци і російський політик, дописувач „Єдиної Росії“, про якого „дезінтересма“ згадую на початку цеї часті моїх споминів.

Та вкінці в короткий час після заключення договору не мала денікінська команда вже й часу глибше встановлятися над цим проявом. З початком грудня почала вже її неприродна будова — валитися. Я знаю певно, що в часі, як акції денікінського фронту почали летіти стрімголов, деякі розсудні офіцери денікінської армії, що були серед галицької армії та виділи її життя й поставу, зверталися до міродайної команди з предложенням піти на політичні уступки що до української справи, чим булаб ще змога зрівноважити розбалансований фронт. Але де був (супроти реакційного „ареопагу“, який, будуючи на безоглядній допомозі антанти, оглух на право та на ліво) голос „вопіючого во пустині“...

Та одно певне, а саме, що денікінська команда знала зміст душі Галицької Армії і не подумала навіть тягнути з цего які небудь конsekvenції, навпаки: ві сторони чи команди чи старшин стрічала Галицька Армія пошану та підмогу.

З денікінськими військами тягнулися всякі розвідки з усіми практикованими у цім фаху прийомами; Начальній Команді удалося в дуже численних випадках своєю інтервенцією увільнити від переслідувань громадян, яким нічого більше не можна було закинути як те, що вони Українці або члени бувшого українського державного апарату, — а які висиджували „за кратами“.

Розстріл без суду чотирнайп'ятьох російських старшин та громадян з Винниці, — придніпрянською чрезвичайкою в Проскурові, переведений перед самим відступом придніпрянських частин з Проскурова міг принести українським громадянам необчислимі, кроваві наслідки завдяки кільком невідвічальним типам, що самі, розуміється, „удрали“...

Авторитет Начальної Команди Г. А. поділав у цьому напрямі на денікінську команду та її органи безумовно лагодячо та усмиррюючо.

Поминаю вкінци такі цілком самозрозумілі прояви, як приміром це, що Начальна Команда, будучи як найдокладніше поінформованою не лише про місце перебування поодиноких членів бувшого правительства, але і про їх „вояжі“ (Липівець—Винница—Гайсия), держала це в як найстрогійшій тайні, щоб не стягнути на них переслідування денікінських органів.

Згадав я про це тільки тому, щоб доповнити картину „політичного“ становища Начальної Команди Г. А. в часі денікінської грози.

Переведення постанов договору відносно пересування армії на здорову територію (точка 7), переведення майна, що находилося в області фронту та етапу армії (т. 10) й про зміну постою Начальної Команди (т. 9) показалося невдовзі багато тяжким, як думалося. Недостача дров та смарів, вільних транспортів і паро-

возів для перевозу частин, установ та складів, — зробило вкінци плянове виконання цого зобовязання з обох сторін ілюзоричним.

По плані, зложенім матеріальним рефератом Начальної Команди Г. А. та представниками денікінської команди це переваження армії (без хорих) тревати мало два і пів місяця при забезпечених засобах дерева, смарів, паровозів і транспортового матеріалу та при відсутності якої би не було саботажі зі сторони за-лізниці.

Значить: треба було перш усього починати з організації достави дерева. Опісля треба було стягнути декілька паровозів та транспортів з області денікінських військ — а щойно тоді (отже певно після місяця) починати перевіз армії, який потревавби около трьох місяців. Відносини на залізниці, що правда, трохи поліпшилися — та все ж таки наслідки практик воєнного часу не дозволювали і тут за багато надіятись.

Залізничний урядник чи робітник, який протягом двох літ девять разів змінив свою кокарду (а двайцять разів владу), научився не брати поважно жадного з „девяťох валів“, а думати радше про себе, свою семю чи кишеню.

За товарний вагон в Винниці до Одеси брало „товариство“ до 30 тисяч карбованців (а таких вагонів треба було і для тих, що втікали перед більшевиками

і для торговців), то чи ж дивно, що воно не спішилося з безплатною доставкою вагонів для війська?

Я вийхав з Вінниці як військовий куріер, що мав як найскорше перебратися до Одеси, а звідти даліше. На стаціях як Жмеринка, Валнярка, Бірауля тримали мій вагон мимо всіх приказів та доручень денікінської команди так довго на глухих і сліпих торах, аж вимусили — свої „такси“! До Одеси я йшов п'ять днів — і „вісмарував“ 5 тисяч карбованців. Без цього „смару“ я бувби йшов аж до захворіння або до смерті.

Отже серед таких умовин — представити собі належить переводження евакуації чи пересування армії . . .

А події на фронті тимчасом не ждали та не давали виглядів на місяці — а летіли одна за другою.

Згідно зі зобовязанням (т. 8) заняв I. корпус (командантом його став після іменування ген. Микитки Начальним Вождом — полк. Шаманек) Бердичів та вже після одного дня мусів з нього відступити, — і заняв область Козятин в цілі охорони перевозу галицьких військ в новий район.

Та заняття Київа більшевиками і поступи більшевицьких армій на Лівобережжу приневолили команду денікінської армії до зрівнання фронту по обох сторонах Дніпра. Зачалася тому „перегрупівка“ (по нашому „відступ“) денікінських військ з області Козятин —

Фастова. Транспорти цих військ заняли на довший час залізницю Козятин—Вінниця—Вапнярка. Про плянове перевозення Галицької Армії не могло тоді бути й бесіди.

Постанову що до перевозу галицьких військ на півднє змінено в другій половині грудня з огляду на змінене військове положення в цей спосіб, що як головні райони для поодиноких корпусів призначено області Миколаєва, Херсону та Одеси. Та і ця постанова не могла, розуміється, бути переведена.

Сам факт заміру переведення війська в інший район стрінула Галицька Армія ріжними поглядами. Переважав погляд, що ця зміна для армії корисна хочби тільки з огляду санітарного (лагідний клімат, незаражена околиця); подавано ще й інші причини більш або менше політичної, народної закраски.

Та була слідна й агітація за тим, щоб з тодішньої області не виходити тому, що тут „на роздоріжжу“ Галицька Армія вільніша чим десь на краю Чорного Моря... Та воно теж аргумент.

Постанова що до неужиття Галицької Армії проти армії Петлюри (т. 6) поширилася згодом так, що денкінська команда признала, хоч і неофіціально, усюку неможливість звернення Галицької Армії проти українських повстанчих відділів та проти українського елементу взагалі. Під цим оглядом не ставила денкінська ко-

манда навіть ніяких жадань ні предложеній Начальній Команді Г. А.

Що відноситься до встановлення старшин звязку (т. 4, т. 12), то переведено це найскорійше і це одиночі точки договору, які дійсно зреалізовано. Як старшину звязку при Начальній Команді встановила денікінська команда знаного з переговорів полк. ген. шт. Саборского, йому до помочі приділено цілий штаб старшин, які працювали в Начальній Команді разом зі старшинами Галицької Армії при рефератах як санітарний, інтенданцький, муніційний, технічний, залізничний і т. д. Крім цього призначено і для корпусів окремих старшин та урядовців.

Начальна Команда вислала до штабу військ новоросійської області як старшину звязку отамана Оробка, б. кмдта. XIV. бригади, якому до помочі додано сотн. Григорія Олесницького та чет. Нестора Ніжанковського.

Приділені російські офіцери оказували для потреб Галицької Армії велике зрозуміння її охоту помочі та з огляду на загальне положення воно менче або більше на цему її кінчилося.

Начальна Команда бачила ратунок армії в скорій та видатній матеріальній і санітарній помочі. І дійсно як довго положення денікінської армії на фронті було для представників Антанти надійним, і навіть тоді, коли вже хиталося, але ще не було безнадійним, — одержувала

Галицька Армія і реальну допомогу головно в біллю для хорих, плащах, покривалах, ліках і лікарях. Сама денікінська армія багато тоді не мала, бо була властиво здана всеціло тільки на підмогу з Заходу — та в кождім разі проявила вона як найживійшу участь для Галицької Армії всіми середниками, які їй стояли до розпорядимости.

Під час перебування ген. Микитки та Ціріца в Одесі (поїздка тривала від 9.—13. грудня 1919) обговорено докладно та вичерпуючо зі штабом та референтами команди новоросійської області й рівночасно з англійським та американським шефами місій плян підмоги Галицькій Армії.

Акція заповідалася широко, чужі представники за-ревнили, що поведуть її так скоро, як цого вимагає потреба Галицької Армії й порушать всі пружини для її довершення... Та в міру того, як большевики ліквідували антанські інвестиції ударами по денікінським фронті, остигала у представників Антанти в Таганрозі й Одесі охота вкладати дальнє капітали й пальці в це слизьке діло. Цей прояв відбився, розуміється, посередно гірко і на матеріальній підмозі Галицької Армії.

Як в падолисті приїздили до Галицької Армії всякі антанські представники (правдиві!) та дуже щиро запевнювали про свою велику майбутню поміч, — так в грудні було їх чим раз то рідше видно, — а з кінцем

грудня один з тих панів при нагоді видачі паспортового віза — інформувався в нас, чи Галицька Армія це не більшевицька і дуже мнявся з видачею потрібного віза...

Але тут не було великого розчарування — бо і не було в протиставленню до камянецьких „місійних“ пригод і за великої надії. Хоч антанські представники були в сім випадку, як вазначив я в горі, правдиві — та була одночасно до передвижения і їх дійсно незвичайна дипломатична зручність примінюватися до обставин . . .

А обставини в формі червоного фронту, що розливався струями в напрямі Чорного Моря, казали ліквідувати в поважною міною і всі обіцянки.

Для них це все було одною з дальших проб прорвати чужими руками дротяну проволоку . . . Не вдалося з півночі, не вдалося з півдня — попробується з іншого боку. А там хтось каже, що покалічив руки . . . „Нічого. Час загоїть. І ми . . . (як схочемо)“ . . .

Що до постанов доповнення Галицької Армії полоненими і т. д., то приведу тут дослівно відносний розділ звіту Начальної Команди з поїздки до Одеси:

„Відносно привозу наших полонених з Італії, Чехо-Словаччини, з обозів у Будапешті і Відні, як наших старшин так і стрільців, проявили всі міродайні чинники як найбільше зрозуміння справи і найщирійшу

волю помочі, а шефи американської й англійської місій в Одесі вислали зараз до своїх властей і представників відповідні із предложения (за „Козаць. Гол.“ ч. 65 з 16/XII. 1919).

Більше про цю справу мені невідомо — ані я нею більше не інтересувався тому, що вже 16. грудня (дата часописі) ледво чи найшовся був серед нас хто такий, що мігби на цю акцію бодай трохи поважио надіятися.

Що до „уроженців Галичини“, про яких говорить ця точка договору, а яких без сумніву було багато на території денікінської армії, — то денікінська команда видала була відповідний приказ, — та про наслідки його я нічогісько не чув.

Ніяких політичних питань при переговорах та і в договорі не порушувано і не вирішувано.

Найважнішими такими питаннями було без сумніву становище Галицького Правительства супроти правительства Денікіна та становище цього правительства до майбутньої долі Сх. Галичини. Це мало рішитися на політичних переговорах.

Галицьке правительство, яке 16. XI. 1919 опустило Камянець Под. (перед приходом окупаційних польських військ, запрошених от. Петлюрою) — з наміром через Румунію перебратися в Одесу, — стрінуло в дорозі на якісь труднощі й опинилося у Відні.

З його відїздом, як рівнож з виїздом згл. розіз-
дом бувшого придніпрянського правительства (от. Пет-
люру запросили знова Поляки до Варшави, а міністри
пішли в світ за очі...) стала Начальна Команда
одиноким представником української справи: на неї
спадали самі собою і завдання політичного характеру.

З другої сторони відискувала Начальна Команда
в міру ослаблення денікінської армії на фронті та
в запіллю в дійсності свою повну незалежність: дені-
кінська команда пізнавала, що вона не в силі вимагати
від Галицької Армії додержання угоди, яка падала
сама від себе. Це скріплювало незвичайно положення
Начальної Команди, яка в другій половині грудня
являється вже на цьому ґрунті поважним, міродайним
чинником.

Внутрішнє положення в області, у якій находилася
Галицька Армія, було незвичайно тяжке:

Вона стояла з усіх сторін окружена групами, які
при евентуальнім безділлю Начальної Команди чи
 дальшим придергуванню засади аполітичності армії
 могли цю армію вміти здушити. З заходу війська
 польські, з півночи повстанці Шепеля й українські
 боротьбисти, з північного сходу та сходу повстанці
 Волинця й Ангела, внутрі сильна більшевицька агі-
 тація, на південь Дністер і Румуні, яких поведення
 залежить, як відомо, від погоди — і до цого всего

угода з денкінською армією, яка в половині грудня дійсно втратила вже була віддих.

При цім усім десятки тисяч хорих, розкинене по всій області майно (про якого зібрання в один район не могло бути й думки) і повний матеріальний банкрот.

Почали творитися вже й ріжні правительства та групи пр. „Краєва Рада“ в Хмельнику, давнє правительство позбралося в Липівці—Гайсині, „Національний Союз“ у Винниці; — під пору моєго виїзду з Галицької Армії вони тільки що творилися, — отже й не знаю, на чим вони стали.

У всякім випадку тільки вчасному зрозумінню та оціненню положення Начальною Командою, її хистови та зручности приписати належить те, що Галицька Армія як одиниця, з національним прапором в руках, винесла з цих мутних, бурних хвиль.

16. грудня 1919 захворів ген.-чет. Микитка на п'ятирічний тиф і віддав провід армії ген.-чет. Тарнавському, що від процесу перебував на відпустці у Винниці.

Першим ділом ген. Тарнавського було встановлення при Начальній Команді на час відсутності Диктатора політичного реферату як дорадчого органу Начального Вожда, зложеного з наших політиків, яких можна було відрвати в тодішній області Галицької Армії (Наказ військам ч. 143 з 17. грудня 1919). — На начальника цего відділу запрошено Дра Івана Макуха,

голову укр. радикальної партії — після зліквідування „Краєвої Ради“, яку він створив був у Хмельнику.

Встановленням цього реферату поставила сама Начальна Команда всі свої постанови відносно політичних акцій під контролю ширшого круга громадян, — з другої сторони мала метою усунення з армії особистого політиканства, якого поширенню пособляла між іншим і відсутність якого небудь політичного чинника.

. Стільки про угоду та про події, що відбувалися у наслідках її реалізації.

Що переживала Галицька Армія в січні та до тепер, цого не знаю, тому що з кінцем грудня виїхав я з армії, а в початках січня 1920 і з Одеси. Знаю про це тільки зі скупих та і то по найбільшій часті комбінованих вістей.

Та я певний одного: як що цілість Галицької Армії і розбита, як що здорові останки її і розпорошилися на різні групи — то в душі галицького старшини чи стільця незмінні його народні ідеали.

До одної і тої самої цілі — ведуть різні дороги.

А як що воно так е, — то по моєму цей елемент, що показав в собі під час тяжких спроб та мощування последнього року ще найбільше поважного організаційного духа, — і на будуче для справи не пропав. Що більше-він розвившися на всі табори, які тепер увахають себе за „одиноко покликаних“ до дальнього

ведення народу, — може стати і тим містком, що доведе в кінці кінців до згуртування всіх сил народу для розумної, передуманої праці.

Постать галицького стрільця з над Дністра, Сяну та Прута чи зпід верхів Карпат, що викивши чашу горя до послідної каплі, коняючи, — тулив до серця синьо-жовту ленту, якою його виряжала на бій рідна землиця, — остане для грядучих поколінь взором, на якому вони вчитимуться любити, терпіти та вирати за свій Нарід...

○○○

Закінчення.

Перебуваючи на Великій Україні, я ніколи й не подумав, що доведеться мені ділитися з ширшим кругом громадян описом подій та вражінь перебутих на цій Богом забутій нашій землиці і переживати споминами ще раз усі муки...

Не думав я про це по просту тому, що жилося там усім нам найвище з дня на день аж до зараження тифом, на який ждав кождий з дійсно стойчим спокоєм: думка про „позавтра“ належала вже до великої сміlosti. Не припускав я, що може прийти хвиля, в якій буде моїм обовязком сказати все, що видів та пережив, — обовязком, що не терпить проволоки.

Ця хвиля прийшла для мене несподівано скоро. Опинившися у Відні, я переконався, що і тут і деінде по світі не перевелися ще кличі проти Галицької Армії та її вчинку з падолиста 1919 р. — не перевелася нагінка, що в області Великої України прогомоніла та пропала уже давно.

Нападають та кривдають що Галицьку Армію ті, що ніколи з нею та серед неї не були, а всі свої ін-

сінуації вироблювали по заграничних каварнях чи барах, нападають і ті, що вправді виділи її, але здалека — і вчасно „ублагорозумилися“ зрезигнувати із цеї віддалі, — величі, що з маленьких, дрібненьких та нікому невідомих людей, дякуючи сприяючим обставинам воєнного часу та закаламученої води — прийшли до голосу, люде, що в той час, як народня наша армія конала, — уважали себе „цивільними“*) оборонцями народніх прав й інтересувалися заграничними курсами . . .

Що ж говорити . . . Не перечислиш . . . А всі вони станули з каменюкою в руках і лають зрадниками, контрреволюціонерами, реакціонерами та усякою всячиною так, що соромитись приходиться — за них.

Що правда, тепер воно чомусь притихло . . . Зачувати і голоси, що вітверто стають в обороні армії та її проводу. Та хто мене переконає, що ці голоси основані на дійсному, широму переконанні про безвинність армії, а не на теперішній вимозі положення? Хто запевнить, що як тільки цого вимагати буде який дрібний згляд, не повториться давня нагінка?

Супроти цого всого уважав я, як член Галицької Армії, своїм обовязком наскорі**) списати усе, що видів

*) Бо були в цивільнім одязу таї на цивільних посадах чи гешефтах.

**) Це повинно оправдати і короткість представлення подій і технічні нерівності.

та пережив, бо я переконаний, що тільки висвітлення тодішнього положення Галицької Армії та справи її угоди з Денікіном із усіх боків, зможе положити кінець усім здогадам та осуджуванням.

А пора вже, щоби вони покінчилися на все!

Роздрапуванням болючої рані поширюємо біль, апатію та заневіру і працюємо під лад ворогам. Поповнюємо злочин на нашім і без того хорім організмі.

Я коротко представив, хто винен у катастрофі.

Очевидно, що ні Галицька Армія, ні її провід, що в агонії рішився на цей розпучливий крок самопомочі. Винно те головне правительство, що взявши на себе обовязки супроти народної справи, — отже й супроти армії, яка була мечем для цеї справи, — цих обовязків не уміло чи не хотіло сповнювати. Воно поповнило злочин на тисячах марно загиблих людей та за цей злочин, як що в нас є ще взагалі яке зрозуміння відповідальности, повинно відповісти перед народом.

Винно і все суспільство, що виділо, куди йде справа, а терпіло такий лад, кивало головами, розмахувало руками, а не мало ні охоти ні сили перевернути до гори дном ці гніада амбіціонерства, ледачості, злочинної легкодушності, родинних та „фізіономічних“ зглядів . . .

Чи чув хто коли про звіт з діяльності цеї олігархії, чи знає хто, скільки набито гроший, якими обтяжено

нарід, — скільки цих грошей пропущено та на які ціли, чи знає вкінці нарід, які зобовязання супроти сусідів взяло на себе це „правительство“ без відома та апробати народу?!

Я не вмію дивитися на події очима партійника, бо не бачу ні льогіки ні користі існування десятків партій, з яких одна опирається на трьох, друга на чотирьох членах, а які буються — „над коритом.“

Я виходжу виключно з точки погляду користі всого народу, над яким все дальнє і дальнє переводяться легкодушні експерименти, — а який не зискаючи ефективно нічого, тратить тисячі та тисячі здорової, поривом дишучої молоді і масу матеріальних вартостей.

Так, — винні і ми самі... Наше дилетантство та легкодушність, наше легковіря та нещирість. Вмімо багато говорити та дискутувати, бавитися в дипломатів та пророків, прогайновуємо час і силу на дрібниці, напади, сварки, взаємні обжалування й інтриги — фу-шеруємо з дня на день, радше чим малиб ужити всіх своїх сил для незамкненої ніякими партійними параграфами загальної, великої цілі.

Лишній раз доказуємо собі самим і перед лицем народу, що його надію себе ми смімо називати, що ми гниль не ліпша від інтелігентної гнилі інших народів...

Нарід могуний, здоровий та розсудний глядить на нас з боку, — своїого слова він ще не сказав.

Він глядить на кредитки, що їх ми набили на його рахунок, глядить на контракти, які підписуємо його іменем з трьома хрестиками (бачте неграмотний) на право та на ліво, глядить на наші панські привічки за його гроші . . .

А ми ждемо, поки не обрушиться над нами гнів народу. Не навчилися ми нічого на подіях послідних літ? . . .

Пора покінчити з легкодушним балансуванням та вірою в те, що „щось мусить статися“ в світі, що кине сонцем і в наше віконце та одночасно погодить нас з народом і скаже йому забути на всі наші грішки . . .

Пора знайти вже раз ясно скристалізовану ціль і опершися на нашім селянстві та робітництві та їх потребах і бажаннях, іти до цеї цілі всім витиченою дорогою.

Дотеперішній наш світогляд у політичному чи суспільному чи економічному, чи якому хочете, напрямі дається по моєму найкраще представити оттакою моєю придбашкою з Великої України:

Іхав я раз околицею Жмеринки та заблудив. Багато пільних доріг, — не знати, яка веде до Винниці. Карти з собою не маю, мушу спитати дядьків.

А в полі якраз копає дядько картоплі. Шідходжу та прошу справити мене на село Медвеже Ушко (знав я, що туди необхідно мені переїздити) й сказати, як

далеко до нього. Дядько оперся одною рукою на салу, а другою повів по одній стороні світа тай каже:

„Оттак будете, пане, їхати, ось туда! — А як проїдете такий місточок, що його не має, — тө там вже буде верствів... гм..., а чорт його зна, скільки?!”...

Чи інакше виглядала наша політика? Чи інакше спроявляв нас наш державний провід, а послідовно з цим провід військовий, чи який хочетє? ...

І яке після цього моральне право кидати каменем в очі тій армії, що до посліднього можливого моменту боса, гола та схорована повнила у найкрапцій вірі свій горожанський — народній обовязок?

Ба, говориться і ще інакше... Деято звязує крок розпуки армії з тенденціями нашої заграниціної „політики“, з заявами парижського посла Дра Панейка, словом: надає цілій справі підклад політичний...

Армія як така ніякої політичної орієнтації на щіку сторону світа не мала, бо і не повинна була мати, — на цеж мала вона якийсь політичний провід; — Армія орієнтувалася на українську державу і в цій орієнтації вона не втратила віри до останнього моменту.

Військову угоду з Денкіком уважала Начальна Команда передишкою, конечною для набрання віддиху та полатання розбитих сил. Я певний, що ні один здо-

рово думаючий чоловік з армії, який видів, на чім опирається денікінська влада, не міг її на довший час брати поважно. Не на силі денікінської акції — а на її безвиглядності опирався цілий рахунок.

Та рахунок завів, бо те, на що надіянося за чотири-п'ять місяців, — прийшло вже за місяць.

Цого способу думання армії та її проводу не може їм ніхто взяти за зле: тяжко вимагати інакшого резону від народної армії; що робилося та говорилося за границею, цого армія не мала зможи знати. Я того глибокого переконання, що на ніякі політичні уступки вона ніколи не була б пішла. Та ще оден закид вичинено по часописах, над яким варто застановитися.

Закидують придніпрянські чинники та преса Галицької Армії, її проводови та Галичанам взагалі (звичайно в звязку з випадами про „зраду“) реакційність, контрреволюційність, буржуїство.

Значить і в цьому, що найшли собі такого компаніона як Денікін — і взагалі, у цілому світогляді.

Що до „денікіяди“, то більше говорити не варто, — надоїло.

Але кажуть, що ми нібито вихованки буржуазії, не розуміємо соціального руху, ні потреб селянських та робітничих верств, що ми прихильники духової та фізичної панщини, — одним словом, темнота темнот...

Твердити це є що найменше смішним з припущенням хочби до трох четвертин нашої інтелігенції.

Не перечу, що в одиниці, повторюю: одиниці — до яких з чистою совістю примінити можна всі згадані ештети, — а яких уже і палка не вправить. Та як можна говорити загально про буржуїність чи реакційність цеї інтелігенції, що в дев'ятьдесятох процентах вийшла прямісно з під хлонської стріхи, вигодована кервавицею цего хлопа?...

Уся ріжниця між галицьким інтелігентом чи галицьким стрільцем і старшиною — а братом в Придніпрянщині лежить не так в основнім світогляді, як тактиці.

Ми до тепер базували все на народі (що правда, в послідних часах цей контакт досить розлюзнився), його голос та його бажання і потреби були міродайними у всіх діланнях духових провідників народу. І це необхідне, бо всяка народна акція може лише тоді заповідати успіх, коли вона виходить в народної маси та находить у неї попертя й симпатію. Інакше вона тільки експеріментом олігархії, який скоріше чи пізнійше мусить провалитися.

Щоби ж народ сам з себе мав критерію для оцінки подій, для цого необхідним: відповідний ступінь освіти. Над діяльністю цеї освіти працювали у нас в Галичині довгі літа всіми можливими способами при

дуже тяжких загальних умових. І як в липні 1919 перейшло Збруч дев'ятьдесят тисяч війська, то це хиба найкращий доказ співпраці народу з його духовим проводом.

Наш галицький селянин без сумніву консерватист, — наслідком систематичної освідомлюючої праці він радше еволюціоніст чим революціонер. Він безумовно піде в духом часу та йде він дорогою розвою, не любить скоків. Т. зв. інтелігенція як духовий провід народу мусіла числитися з цим його характером, як що хотіла з його сторони поперся якоїб не було акції, що мала на меті поліпшення положення народу — Може бути, що це опертя на народі давало інтелігенції закраску „реакційної“, за повільної для горячого, революційного часу...

На Великій Україні інакше. Признати мусить усякий, що і там працювали з великим пожертвуванням серед особливо тяжких умов сільські учителі, професори, кооператори, одиниці з поміж духовенства, запалені діячі-громадяне. Та не допрацювалися ще в народі до такої національної свідомості чи степенення освіти, щоб нарід сам міг надавати напрям акції, проводженої в життя духовим проводом.

Нарід без виробленого світогляду підхоплено в революційний період на всякі партійні кличі, які в нього не мають природної основи ні опори. На здогінці ре-

дитися почали партії з комплікованими соціальними програмами, які обманювали себе переконанням, немов то вони — вислів голосу народу...

Бож яке основне коріння загально народної вартисти мати можуть політичні партії у простонароддя, що борців за визволення та ліпшу долю народу стрічає згірдливим прізвищем „австріяків“ або „мадяр“ і доперва постепенно освідомлюється в цім, що за Збручем живе однаковий з ним український народ, — що тисячі молодих людей, які несуть в жертві своє життя, — несуть його в імя добра цілого народу...

Якеж з другої сторони може бути основне коріння соціалістичних партій у сільського населення („gros“ населення цеж хлібороби!), що на зверх балансує між практиками комунізму та соціальної революції, а в глибині своєї душі найзавзятіший, переконаний землевласник, ворог всякої соціалізації, для якої мавби він зречися бодай крихітки свого індівідуального посідання...

Життя партійне — це вже вища форма народного розвою, — і може розвиватися корисно тільки на підготованім, цінкім організмі.

О скільких воно не виходить із долини, із самого народу, а представляє собою тільки теоретичний проблем купки інтелігентів, — то воно і підо інше як тільки експеримент.

Так... Це був тільки експеримент, що вкінци поставив на чолі держави не людей, що їх видвигнув на рід або таких, що були серед народу цвітом розуму, досвіду та ідейності, — а тих, що були якраз під рукою і могли попасті в керманичів держави тільки тому, що належали якраз до одної з „вибраних“ (спитаю: ким?) і до будови держави „упривілейоних“ партій...

І на „товариських сходинах“ назначувано „міністрів“.

І попадили на ковалів — шевці, до шевства — кравчики, до кравецтва — ковалі...

І ці „фахівці“ псували залізо, сукно та скіру, — запропстили велику армію — і „вчилися“ штуки державного правління...

А нарід? Нарід знов про них стільки, що про римського папу...

От вам і правдивий завязок катастрофи, за яким прішов протягом місяців льогічний ланцюх подій.

Розвязка цеї катастрофи: банкрот усіх політичних та військових здобутків, вбийство армії — та втеча „всемогучих“ з над Смотрича...*)

Після трагедії, яку ми перебули, пора вже раз стати ширим та не подобати на злодія, що вкравши щонебудь, втікає і кричить: „Ловіть злодія! . . .“ (анальгічно: ловіть чорну зраду, реакцію і т. п.).

*) Злі язички твердять, що нарід дуже за ними жалує . . .

Пора заперестати дотеперішніх наших прийомів, якими поборюють себе взаємно сили одного і того ж самого народу на глум і користь ворогів... Та ще всі мають відвагу голосити, що це вони роблять на славу та спасення Вітчини!...

Ясним мусить стати кожному, що будова держави та ліпшої долі народу це не привілей ні джерело матеріального заспокоєння партій чи олігархій — а річ цілого народу, так як він живе і дихає.

А виконавцем волі народу мусять бути люде тверезі, розумні та чисті. Не амбіціонери, не слабодухи, не люде, що облипли народньою кривдою, або, ловлячи рибу в мутній воді, пошилися в піря... Бо будова долі народу це не експеримент, після якого, як що він не вдається, можна з набитою торбиною вийти за границю. Це діло, за яке відвічається перед народом і історією...

Хиба що все, що дотепер робилося та за що погинуло стільки людей — це був тільки жарт... шутка, хиба ті, що розпинаються словами і гремять вірою — теж тільки грають нещирістю...

Ми тепер живемо у дійсному передсвітному хаосі.

„Головний Отаман“, Диктатор З. О. УНР., Правительство камянецьке, Правительство київське, Українська Національна Рада, Національний Союз, по-

двійні представництва урядів (без території) аграваною, десяток часописів, що матеріально дихають усякими акредитивами, а духово переливанням з пустого в порожнє, взаїмними нападами та дефензивами; — що п'ять — шість людей, то вже і власна каса, з якої виплачується безконтрольно народні гроші як побори та зачети, — одним словом безголовя, животіння, бездільство . . .

Та цей стан мусить розвязатися. Чим скорше — тим ліпше. Остане на голому тілі матері бодай ще крихітка якої одежини. А зідрутъ її до щечу не хто пішний, як власні діти... Крайна пора перевести на хорі організмі основну операцію, хочби і як болюча вона мала бути для декого, — операцію безоглядну, таку, як вимагає її вага та повага хвилі. З корінням треба вирізати всі гниляки, що причіпилися до тіла, спісляж поставити треба гігієну цего тіла на розумну, позитивну точку.

Усіх хорих на амбіції та „сиві коники“, на життя легким коштом і народніми грішми, на міністерську внертість, на державну нездарність і глупоту — пора вислати в „санаторії“ притягнувши вперед до відвічальности за поповнені алочини.

Розумна співпраця в сіх ще здорових елементів народу, без огляду на це, чим хто є, до якої належить партії та де розився, праця безумовно та трівало

оперта на народній масі — може бути запорукою, що охоронить народ від нових експериментів та нових катастроф, а інтелігенцію, провід народу, від страшного обрахунку...

Народної поваги, розуму та опамятання з разго-ну божевілля жде від українського інтелігента його народ; до цого накликує його в останнє дух тисячів молодих синів народу, що в боротьбі за ліпшу його долю лягли в могили буйними головами...

Скінчено дня 20. марта, 1920.

ooo

